

»For fangens elementaire
moraliske opdragelse«

RATIONALITET, RELIGION OG MODERNITET
SET I LYSET AF DET MODERNE FÆNGSELSVÆSENS
GENNEMBRUD

AF

PETER SCHARFF SMITH

»I en sådan Ensomhed, hvor Fangen ikke kan finde nogen anden Adspredelse end den Arbeidet tilbyder ham ... der vil selv den, der hidtil har hendøset sin tid i Lediggang og Dovenskole, lidt efter lidt fåe sit Arbeide kjærst og tilvænne sig Arbeidsomhed. Men også Gemyttet vil der lettere kunne åbne sig for Religionens trøst, medens enhver Formaning og nyttig Lære i ro der vil kunne spire og bære Sæd; og Villien vil lettere der styrkes til at forlade en Bane, hvis farlighed og moralske slethed må være bleven klar under den Selvbetragtning, som Sjælen ikke har kunnet undflyve der, hvor alting i den ensomme Celle føre Tanken tilbage til det indre og til Gud, den altseende og allestedsnærværende, den miskundfulde og barmhjertige.«¹

Denne artikel handler om det moderne fængselsvæsens gennembrud i perioden fra 1700-tallets sidste årtier til midt i 1800-tallet. Først i England og sidenhen i USA fandt nye fængselsprincipper fodfæste, hvis omdrejningspunkt var en ekstrem disciplin og isolation af fangerne, samt en udbredt tro på, at kriminelle ikke blot skulle afskrækkes, men ligeledes både kunne og burde forbedres. De nye fængsler blev en storartet succes, for så vidt som frihedsstraffen i løbet af 1800-tallet overtog scenen fra de hidtil benyttede former for straf – først og fremmest de korporlige afstraffelser og transport af dømte til kolonier. Herhjemme gav udviklingen anledning til debat i 1830erne, og i 1840 nedsattes den såkaldte fængselskommission. Resultatet blev gennemgribende reformer i 1842, der dannede grundlag for et moderne fængselsvæsen i Danmark.

I det følgende vil blive fokuseret på udviklingen både internationalt og i Danmark indtil 1840, hvor det store reformarbejde blev sat i værk. Skabelsen af det moderne fængselsvæsen udenfor Danmark vil blive

¹ RA, DK, 3 dep., udg. breve, nr. 2513, Fængselskommissionens beretning, s. 34 f.

beskrevet, og vi skal se nærmere på, hvilke ideologier og hvilket menneskesyn der lå bag den radikale udvikling. Som det vil fremgå, flettede videnskabelige og religiøse forestillinger sig sammen i de nye fængselsprincipper. Derfor vil det indledningsvis blive diskuteret, hvordan rationalitet og religion i denne sammenhæng kan tolkes som naturligt samarbejdende elementer. Hovedparten af artiklen vil herefter omhandle tankerne bag og forsøgene med moderne fængsler. Det vil blive beskrevet, hvorledes en indledende udvikling fandt sted i England i slutningen af 1700-tallet, hvorefter USA på det nærmeste overtog det moderne fængselsprojekt, og perfektionerede de nye institutioner i 1820-30erne. Herfra bevægede reformtankerne sig tilbage til Europa, hvor man også i Danmark fulgte i fodsporene på den nye straffepraksis.

Som det vil fremgå, er historien om det moderne fængselsvæsens gennembrud ikke blot en beretning om storstilet indespærring og nye former for kriminalitetsbekæmpelse. Det er en historie om en tidlig fase i det moderne samfunds fremkomst, om angst for opbrud og moralsk forfald, samt om en tro på rationalitet og videnskabelig erkendelse. Studiet af de nye fængsler og tankerne bag dem giver et indblik i væsentlige sider af den moderne verdens tilblivelse.

Rationalitet og religion

Det er almindeligt antaget, at en dogmatisk religiøs udformning af strafferetten blev udfordret i løbet af 1700-tallet. I Danske Lov af 1683 lå De ti bud til grund for den 6. bog »Om Misgerninger«, hvori de, set med dagens øjne brutale strafferetlige bestemmelser var nedfældet.² Med oplysningstidens komme blæste imidlertid nye vinde ind over Europa, der også påvirkede straffesystemets udformning. Særlig i sidste halvdel af det 18. århundrede reformeredes de nationale lovbøger. Rationelle principper trådte i stedet for religiøse definitioner. Et af resultaterne var, at de korporlige straffe i væsentligt omfang blev enten fjernet eller mildnet. Interaktionen mellem religion og rationalitet faldt i denne periode altså tilsyneladende ud til sidstnævntes fordel. Det er da også almindeligt, at den rationelle handle måde fremdrages som et væsentligt karakteristikum ved det moderne samfund, der netop har sine rødder i oplysningstidens gennembrud.³ Det kan derfor være nærliggende at beskrive religion og rationalitet som modsætninger, og også nyere

² Ditlev Tamm: »Dansk retshistorie« 1996, s.182.

³ Dette er eksempelvis tilfældet med forskning af Max Weber, Zygmunt Bauman og Michel Foucault.

forskning kredser om denne angivelige grundlæggende konflikt mellem tro og videnskab. Sidstnævntes fremgang kommer i en sådan tolkning let til at betinge religionens tilbagegang.⁴ En sådan modstilling er da også blevet forsvaret af mange, ikke mindst fordi den indfanger det forhold, at religion har været på retræten igennem store dele af det moderne vestlige samfunds levetid, alt imens en rationel handle måde tilsyneladende har taget over.⁵

Religions-rationalitets modsætningen kan imidlertid let skygge for en konstruktiv forståelse af udviklingen. De rationelle principper, der ganske rigtigt slog igennem med oplysningstiden og vandt i styrke som det moderne samfund udvikledes, overvandt således ikke den kristne religion, men gjorde snarere op med en bestemt tolkning af denne. Religionen forsvandt ikke, men ændrede udtryk og virkemåde. Denne erkendelse er ikke ny, men er oplagt at tematisere i forhold til fængselsvæsenet. I det følgende vil det derfor være et væsentligt spørgsmål, hvordan rationalitet og religiøsitet kom til udtryk i etableringen af det moderne fængselsvæsen.

Inspiration kan hentes helt tilbage i 1904, hvor Max Weber, i sit banebrydende arbejde om den protestantiske etik og den kapitalistiske ånd, analyserede netop sammenhængen mellem religion og rationalitet. Sidstnævnte hviler – i modsætning til eksempelvis religion – ikke på et fastlagt sæt af værdier, men vil alligevel altid fungere i forbindelse med en subjektiv verdensanskuelse. Sagt med Webers ord: »one may ... rationalize life from fundamentally different basic points of view and in very different directions«.⁶ Rationalitet udgør med dette udgangspunkt i sig selv ikke et normativt grundlag, der kan afløse moralske og værdiladede betragt-

⁴ Et nyere studie, der kan tolkes i den retning, er Tyge Krogh's afhandling om henrettelser og korporlige straffe i Danmark i 1700-tallets første halvdel, hvori det beskrives, hvorledes en magisk-religiøs udformning af straffesystemet begyndte at krakelere i perioden. Krogh beskriver et grundlæggende modsætningsforhold mellem magi (herunder religion) og rationalitet, idet han i Foucaults terminologi lader en »rationel diskurs« modarbejde og i en senere periode helt overtage scenen fra en såkaldt magisk forståelsesramme. Ifølge Krogh havde den rationelle videnskab allerede »ved 1700 tallets begyndelse vundet så stærkt fodfæste at der ikke kunne være tale om at styrke religionen på dens bekostning. Videnskaben bar samfundets forhåbninger om bedre sygdomsbekæmpelse og økonomisk fremgang«, s.359. Tyge Krogh: »Oplysningstiden og det magiske« 2000, se eks. s. 11, 359, 361 og 363. For en diskussion af Tyge Krogs disputats, der bl.a. berører definitionen af »magi«, se div. indlæg i Historisk Tidsskrift, bd. 100, 2000, s. 508 ff.

⁵ At en rationel handle måde har taget over, kan kvalificeres. Det er således almindelig kendt, at evolutionslæren i flere amerikanske stater nyligen har måttet træde tilbage for undervisning i skabelsesberetningen. Fernández-Armesto og Wilson skrev i 1996 »today, secularism is on the defensive, while religions are back«, i »Reformations«, s. ix.

⁶ Max Weber: »The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism«, s.78.

ninger, der defineres ud fra f.eks. en religiøs overbevisning. Det vil være mere korrekt at tale om rationalitet som en handlemåde, hvor den agerende selvbevidst formulerer sit mål og ud fra sin viden og sine præferencer søger dette mål på optimal vis. Vedkommende handler dermed rationelt. Ifølge Weber eksisterer der imidlertid to former for rationel handling: Instrumentel, eller målorienteret, rationel handling og værdirationel handling. Førstnævnte er idealtypen for det moderne bureaukrati, der søger at eliminere værdier, traditioner og tro fra den rationelle metode, mens tro og moralske præferencer har indflydelse på den værdirationelle handling. At opfylde værdier kan i sidstnævnte tilfælde være selve handlingens mål. I et moderne samfund vil der altid være en spænding mellem de to former for rationalitet, og det er netop denne spænding, Weber indfanger i sit værk om den protestantiske etik og kapitalismens ånd.⁷

Dersom man ønsker at studere et givent samfunds normative grundlag, må man derfor se nærmere på i hvilken retning en evt. »rationel diskurs« arbejder, og hvilke værdier der ligger bag. En religiøs forståelsesramme kan ikke »blot« afløses af en rationel tankegang – det vil altid være relevant at søge efter morale og værdier bag de rationelle tiltag. Ifølge Weber forholder det sig da også sådan, at protestantismen havde afgørende betydning for den rationelle kapitalismes fremkomst, som han havde specifikt for øje i sit førnævnte studie. En konklusion der sidenhen er blevet kritiseret fra mange sider, men ikke for sin påpejning af hvordan religion og rationalitet kan samvirke.⁸ Weber mente, at

⁷ Weber selv opererer med 4 idealtyper af handling: Traditionel, følelsesladet, »værdirationel« og »målrational« (også kaldet »instrumentel rationel«) handling. I de to sidstnævnte tilfælde formulerer individet selvbevidst et mål og/eller sine præferencer, og søger rationelt at opfylde sine præferencer og/eller nå sit mål på optimal vis med de forhåndenværende midler. Forskellen består i at den »værdi-rationelle« handler jævnt sin tro/moralske præferencer, hvor den »målrational« fuldstændig udelader følelser og traditioner. Netop det forhold at der er tale om idealtyper betyder dog, at ingen af de fire handleformer eksisterer i rene udgaver, hvilket Weber betoner særligt i forhold til »målrationalitet«. Jvf. Max Weber: »Wirtschaft und Gesellschaft« 1976 (oprindeligt udgivet 1922 posthumt), s. 11 ff. Se også Michael M. Harmon og Richard T. Mayer: »Organization Theory for Public Administration« 1986, s.75 f. »Målrationalitet« regerer som idealtipe således ikke det moderne samfund, selvom et bureaukrati vil fremme en rationalitet der peger i den retning. Hvornår og på hvilken måde værdier og tro påvirker rationelle procedurer, vil derfor altid være væsentligt at undersøge. David Garland skriver, at en ægte Weber analyse ikke udelukkende fokuserer på rationalisering, »...but instead ... traces out the interplay between rational, non-rational, and irrational forms of action...«, »Punishment and Modern Society« 1990, s. 190.

⁸ Denne konklusion er igennem tiden blevet kritiseret fra flere sider, og Pieter Spierenburg konstaterer: »It is now generally agreed that Max Weber overestimated the Reformation's role in the forging of a new mentality leading to a capitalistic outlook, methodical labour practices,

det vigtigste resultat af den asketiske protestantisme var, »*a systematic rational ordering of the moral life as a whole*«. ⁹ En rationel metode krævede således ikke religionen som sit offer, men fungerede tværtimod yderst vellykket i sammenhæng med denne. Hvad der kendetegner det moderne samfund kan herefter nærmest beskrives som en tro på den rationelle metodes evige gyldighed, uanset at de værdier, der i større eller mindre udstrækning altid vil være en del af den rationelle handling, er alt andet end evigt og konstant anerkendte. ¹⁰

Indenfor den moderne religionsforskning finder vi en lignende konstatering hos Marcel Gauchet i hans værk om religionens politiske historie: »*There is no fundamental incompatibility between the essence of the evangelical message and the main traits of the world of equality [den moderne verden], and their mutual adaptation is perfectly logical*«. ¹¹ Ikke desto mindre er det hos Gauchet en væsentlig pointe, at man med det moderne samfund forlod en religiøst struktureret verden – en verden individet ikke kunne ændre, en verden hvor alle var underlagt de højere magter. Det moderne samfund satte individet fri, og religiøsitet var herefter en *mulighed*, ikke en absolut *nødvendighed*. Ifølge Gauchet var kristendommen netop den religion, der fremprovokerede en bevægelse bort fra det religiøse samfund, idet kristendommen formåede at kombinere »*God's deepening call with a simultaneous deepening interest in the world*«. ¹² I denne kvalitet lå frøet til sekulariseringen. Det »other«, som Gauchet betegner det, der i den førmoderne verden altid var defineret af religionen, blev med det moderne samfund absorberet i individet. ¹³ Det

and a stricter sense of time and punctuality«, s.33 i »The Prison Experience« 1991. Se endvidere Fernández-Armesto og Wilson, s. 277 ff – den her skitserede kritik går imidlertid mest på at Weber tillægger reformationen og protestantismen en betydning, der måske også kunne tillægges katolicismen. Weber overvurderer måske reformationens og protestantismens betydning for kapitalismens fremkomst, men hvad der er relevant i forhold til denne artikels tema er, at Weber under alle omstændigheder viser (overdrivelse eller ej), hvorledes religion positivt kunne være med til at skabe og forme sider af »det moderne samfund«. Spierenburg erkender i ørvigt også selv, at protestantismen kunne være med til at accelerere det tidlige fængselsprojekt, som han studerer (1550-1800), s. 29.

⁹ Max Weber: »The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism«, s.126. Weber behandler 4 protestantiske retninger adskilt, og finder særligt i Calvinismen baggrund for sin analyse.

¹⁰ Dette er også en af Webers konklusioner. Med sociologen Stanislaw Andreski's ord så mente Weber, at det moderne samfund var karakteriseret ved: »... *the belief that sense, perception and reasoning (rather than faith) are the sole or ultimate source of knowledge*«, i »Max Weber on Capitalism, Bureaucracy and Religion« 1983, s. 7 f.

¹¹ Marcel Gauchet: »The Disenchantment of the World. A Political History of Religion« 1997 (1985), s. 164.

¹² Ibid., s. 85.

¹³ Ibid., s. 169.

åndelige var så at sige at finde i den enkelte person, fremfor i en gudelig eksistens.

Man kan påstå, at denne udvikling afspejler sig i straffenes historie, hvor man i retlig henseende har bevæget sig fra at tage udgangspunkt udelukkende i forbrydelsen og dens relation til de bibelske skrifter, til at medtænke forbryderens personlighed. På samme måde satte man i de moderne fængsler fokus på den enkelte fange og det angiveligt moralsk-patologiske i denne. Det åndelige element, der jævnfør Gauchet nu var indeholdt i individet, kom under nøje behandling og blev forsøgt præget og kontrolleret i de nye fængsler. Det er imidlertid væsentligt, at religionen kom til at spille en hovedrolle i denne prægning. Det religiøse forvandt ikke i det moderne samfund, men antog nye former og funktioner.

Webers analyse af den protestantiske etik og Gauchets værk om religionens politiske historie har stor relevans i forhold til beretningen om det moderne fængselsvæsen. Det moderne fængselsvæsens gennembrud betegnede på mange måder en sejr for den rationelle diskurs, men ikke det rationelles sejr over det religiøse.¹⁴ Selvom det moderne fængsel opstod i en verden, der ikke længere var struktureret ud fra religiøse principper, så fungerede rationaliteten i samarbejde med et religiøst tankesæt. Den videnskabelige ånd, vi møder i forbindelse med 1800-tallets nye tanker om frihedsstraffen, trak på religiøse idealer, og opstod og udfoldede sig sammenhæng med disse. De nye fængselsprincipper var storslåede forsøg på at systematisere og rationalisere, hvad Weber kaldte »*moral life*«, og her spillede religionen en afgørende rolle. Som vi senere skal se det, så bar religionen faktisk et hovedansvar for den forventede reformering af de kriminelle. Fra at være et grundlag for selve samfundets organisering, indtog religionen en ny rolle og funktion som et væsentlig værktøj i de moderne fængslers moralske maskineri.

Fængselsforskningen og religionens rolle

Michel Foucaults værk »*Disciplin og straf*« fra 1975, har haft afgørende betydning for straffeteoretiske tolkninger i al almindelighed og for studiet af fængselsvæsenets gennembrud i særdeleshed. Foucaults arbejde

¹⁴ Med sociologen David Garlands ord: »*The Rationalization and bureaucratization of the penal process has undoubtedly been the most important development to have taken place in penality in the nineteenth and twentieth centuries*«, David Garland: »Punishment and Modern Society« 1990, s. 180.

var del af en revisionistisk bølge i 1970'erne, der gjorde op med en tradition for at tolke de moderne fængsler ukritisk som et led i en humanistisk revolution – en del af en gradvis proces mod et højere og højere civilisationsniveau.¹⁵ Foucault beskrev det moderne projekts »mørkeside« – det tveæggede i de såkaldte humanistiske tiltag, der i realiteten betegnede et moderne kontrolsamfunds gennembrud. Hvordan troen på ufejlbarligheden ved en rationel metode kan have skræmmende følger, giver Foucaults magtanalyse et glimrende bud på. For Foucault udtrykte de nye fængselssystemer først og fremmest en ny »magt-teknologi«, der hvilede på en ny anvendelse af viden. Den rationelle metode var det redskab, der gjorde viden til magt, og en fornyet og effektiv »social kontrol« var resultatet. Foucault gjorde således op med begejstringen over humanismens fremgang, men han lod stadig rationaliseringen spille en hovedrolle – omend han fjernede de ædle motiver bag.

Tro og religiøsitet spiller imidlertid en ringe rolle i »*Disciplin og Straf*«, omend Foucault i enkelte korte passager anerkender religionens tilstedeværelse i forbindelse med de moderne fængsler. Foucault konstaterer, at fangerne i de nye anstalter fik bibler, og at religiøse tjenester var tilgængelige, men dette spiller en perifer rolle i Foucaults analyse. Ifølge Foucault var hverken ensomhed, selvbetragtning eller »*purely religious exhortations*« det væsentlige i de moderne anstalter.¹⁶ Magthaverne rettede deres fokus mod de indsatte sjæl og bearbejdningen af deres tanker og væsen. Det vigtigste element i denne proces var angiveligt »*the development of a knowledge of individuals*«. ¹⁷ I Foucaults optik er det centrale den rationelle anvendelse af en ny viden om de såkaldte kriminelle individer – en viden der indsamledes ved intensiv overvågning og muliggjorde effektiv social kontrol, hvorved den ny magt-teknologi etableredes. De ideologier og eksempelvis religiøse overvejelser, der lå bag de nye fængselsprincipper, har dermed ingen større relevans for Foucault. I en kort passage berører Foucault imidlertid indirekte, hvorledes cellefængslet havde en på en og samme gang rationel og religiøs funktion, idet han fastslår, at cellen kunne rekonstituere både »*Homo oeconomicus*« og den religiøse samvittighed.¹⁸

¹⁵ Foucault var dog ikke den første, der gjorde indsigelse mod denne fremstilling af fængslets udvikling. Allerede i 1939 skrev Georg Rusche og Otto Kirchheimer: »Punishment and Social Structure«, hvori de i en marxistisk analyse forklarede fængslets fremkomst med henvisning til de ændringer i produktionsmåden, der fulgte med det moderne industrialiserede samfund.

¹⁶ Foucault, s. 125.

¹⁷ Ibid., s. 125.

¹⁸ Ibid., s. 123.

Foucault anerkender også, at en ny moral slog igennem med de nye straffemetoder, men denne moral er for Foucault primært interessant pga. sin form, der er videnskabelig og systematisk.¹⁹ Det rationelle fremhæves således på bekostning af en eventuel analyse af denne moralitets ideologiske indhold. Foucault interesserer sig i det hele taget ikke for, hvilke motiver der ligger bag de store fængselsreformer, men fokuserer udelukkende på implementeringen af de nye systemer.²⁰ Derved afdækker Foucault »blot« et aspekt af og ikke »*the whole social process of punishment*«. ²¹ Med sociologen David Garlands ord: »*The ethical values, religious beliefs, and humane sensibilities that others present as contributory causes of penal change are, for Foucault, at best the 'incidental music' which accompanies change, at worst, a euphemistic covering-device for new forms of power*«. ²²

Derfor må Garland og andre hente deres inspiration til en analyse af værdier, morale og følelser i straffeprocessen andetsteds, eksempelvis hos Norbert Elias og Emile Durkheim, der tematiserer netop disse begreber.²³ Garlands straffeteoretiske overvejelser behandler imidlertid kun sporadisk religionens betydning for det moderne fængselsvæsen. Andre forskere har berørt temaet og særlig Michael Ignatieffs undersøgelse af det engelske fængselsvæsen 1750-1850, er inspirerende i denne sammenhæng. Ifølge Ignatieff bestod de nye fængselsprincippers styrke i, at de kunne samle opbakning fra utroligt brede kredse, fordi de reflekterede forskellige grupper »*deepest political, psychological and religious assumptions*«. ²⁴ I en senere artikel fastslår Ignatieff, at det moderne

¹⁹ Vedr. den ny moral, *ibid.*, s. 12.

²⁰ Foucault er også blevet kritiseret på andre områder og af historikere ikke mindst i forhold til hans empiriske grundlag. I indledningen til *The Oxford History of the Prison*, skriver David Rothman og Norval Morris således: »*As exemplified by his [Foucaults] book *Discipline and Punish*, he eschewed archival research and had little appreciation for the nuances of time and place. He wrote as though phenomena separated by decades were one and as though all the universe were France. Most important, he frequently conflated official rhetoric and daily realities; let public officials announce a program for the surveillance or the reform of criminals, and he presumed its realization*«, s. VIII, Rothman og Morris (red.), 1998.

²¹ Garland, s.189.

²² Se Garland, *ibid.* s. 191 og for de to citater, s. 163 og 168.

²³ Norbert Elias satte i sit berømte værk om »civilisationsprocessen« (»Über den Prozess der Zivilisation« oprindeligt fra 1939) fokus på udviklingen af civiliseret adfærd og følelser, mens Emile Durkheim i sit arbejde (særligt »*The Division of Labour*« oprindeligt fra 1893) har taget udgangspunkt i temaer som moral, solidaritet og kollektiv bevidsthed.

²⁴ Michael Ignatieff: »*A just Measure of Pain*« 1978, s. 79. Den amerikanske sociolog Mark Colvin er inde på de samme tanker, når han i sit studie af moderne fængsler i Nordamerika kortvarigt fokuserer på religionens betydning, og konstaterer at »*religious perspectives and tensions were to play a major role in shaping the penitentiary*«, i »*Penitentiaries, Reformatories and Chain Gangs*« 2000 (1997), s. 43.

engelske fængsel »*had at its core the religious discourse of the chaplain*«, og han berører kort sammenfiltringen af religion og rationalitet.²⁵ Philip Priestley er inde på samme tema, når han om de moderne engelske fængsler i starten af 1800-tallet fastslår: »... *in its hour of need the fiercely rationalist enterprise of the prison had hedged its bets and made common cause with an evangelical Christianity that promised an older mode, a surer road to salvation through repentance and good works. They were strange bedfellows and the union was not a happy one*«. ²⁶ Den svenske historiker Roddy Nilsson giver i sin afhandling om det svenske fængselsvæsen i 1800-tallet en interessant beskrivelse af fængselspræsternes virke og placerer dem, som Ignatieff, centralt i fængslets maskineri. Nilsson gør sig imidlertid ingen større betragtninger over, hvorfor religionen spillede en væsentlig rolle, men nøjes med at konstatere, at dette på den ene side set i forhold til periodens sekularisering kan opfattes som et paradoks, og på den anden side kan tolkes som en parallel til de såkaldte vækkelsesbevægelser og den individualiserede tro.²⁷

I det følgende vil det være en pointe, at religionens væsentlige betydning for det moderne fængselsvæsen ikke udgjorde et paradoks, ligeså lidt som religion og rationalitet i perioden var »*strange bedfellows*«, men tværtom fandt naturligt sammen som et led i det moderne samfunds gennembrud.

Fængsler før det moderne fængsel

Historikeren Pieter Spierenburg har beskrevet, hvorledes fængslet – en institution udelukkende skabt for at opbevare individer der skulle afsones frihedstraf – opstod sidst i det 16. århundrede.²⁸ Indespærring havde i mindre udstrækning og med langt større tilfældighed forekommet tidligere, med kendte eksempler blandt andet fra det gamle Rom.²⁹ Mere fængsellignende tilstande finder man dog først i en senere periode. Middelalderlige hospitaler, klostre og arrester er eksempler blandt flere.³⁰ De fængsler, der opstod i 1500-tallet, havde deres udspring i Eng-

²⁵ Michael Ignatieff: »State, Civil Society, and Total Institutions: A Critique of Recent Social Histories of Punishment«, i »History of Criminology«, nr. XXX, s. 148.

²⁶ Philip Priestley: »Victorian Prison Lives«, 1999 (1985), s. xi.

²⁷ Roddy Nilsson: »En välbyggd maskin, en mardröm för själen. Det svenska fängelse-systemet under 1800-talet«, 1999, s. 353 f.

²⁸ Pieter Spierenburg: »The Prison Experience«, 1991.

²⁹ For en generel omtale af indespærring før 1500 tallet, se Edward M. Peters: »Prison before the Prison. The Ancient and the Medieval Worlds«, i The Oxford History of the Prison, Rothman og Morris (red.), 1998.

³⁰ Spierenburg opererer med i alt fem kategorier af forløbere til fængslet, se s. 12 ff.

land og Holland, og bestod henholdsvis i de såkaldte »Bridewells« og »Tugthuse«. ³¹ De havde baggrund i elitens og kirkens forsøg på at hæve det moralske niveau, og var først og fremmest udset til at bekæmpe løsgængereri. Foretog man sig ikke noget fornuftigt – dvs. arbejdede – var man principielt set tugthuskandidat. ³² At disse institutioner delvis havde baggrund i en moralsk kampagne betød, at der overordnet betragtet lå et forbedringsideal bag deres opførelse. Den grundlæggende tanke var, at arbejdet ville rette op på de indsattes dovne og amoralske attitude. Ikke desto mindre skulle forestillingen om forbedring af de kriminelle vise sig at få en helt anden betydning og større indflydelse fra og med sidst i 1700-tallet. Der var knyttet reglementer til de tidlige fængsler, der foreskrev, hvorledes det almindelige liv i anstalten skulle forløbe, herunder det daglige tvangsarbejde og de afstraffelser, der mødte opsætsige. Det første tugthus, der blev oprettet i Amsterdam i 1596, havde både religiøse og moralske hensyn nedfældet i reglementet, hvori der bl.a. opfordredes til bibellæsning med de indsatte. ³³ Tugthuse efter Amsterdam-modellen skød op over store dele af (Nord)Europa, og et fængselsvæsen eksisterede dermed i sammenhæng med en udbredt brug af korporlige straffe. Frihedsstraffene havde dog på ingen måde den kvantitative betydning, som de skulle få i løbet af 1800-tallet.

Udviklingen i Danmark fulgte det hollandske eksempel, for så vidt som Christian IV lod et tugthus oprette 1605. Målet var, som det var tilfældet i foregangslandene England og Holland, at bekæmpe løsgængereri, herunder det tiggeri der ikke nød den samme accept som tidligere. Efter alt at dømme lå der imidlertid ingen væsentlige forestillinger, om at fangerne skulle forbedres, bag tugthusets oprettelse. Derimod førte Christian IV i perioden en politik, der foreskrev en intensiv udnyttelse af løsgængerens arbejdskraft, bl.a. til de store bygningsprojekter, kongen satte i værk. ³⁴ Under alle omstændigheder ændredes politikken overfor tiggere generelt i perioden, ikke mindst i de lande, hvor protestantismen slog igennem og afløste den katolske kirke og dennes almisesystem overfor betlere. Selvom det ældgamle tiggerhverv også mødte modstand i katolske lande, så er det ikke desto mindre et faktum, at

³¹ Alle såkaldte »*prison workhouses*« ifølge Spierenburg.

³² Se eksempelvis Robin Evans: »*The fabrication of virtue. English prison architecture, 1750-1840*« 1982, s. 48. Vedr. moralske hensyn i forbindelse med etableringen af tugthuse, se Spierenburg s. 17.

³³ Spierenburg, s. 49.

³⁴ Se Olaf Olsen: »*Christian 4.s tugt- og børnehus*« 1978, bl.a. s. 26. Se endvidere Fr. Stuckenberg: »*Fængselsvæsenet i Danmark 1550-1839*« 1893, bd. 1, s. 45 – Stuckenberg skriver at tugthuset oprettedes i starten af 1600-tallet.

langt hovedparten af de tidlige europæiske fængsler blev bygget i protestantiske byer, først og fremmest i det nordlige Europa.³⁵

Op igennem 1700-tallet ser man i Danmark flere eksempler på, hvorledes tiggeriet blev opfattet som et problem, man søgte at modarbejde både på centralt og lokalt plan. Eksempelvis oprettede Kalundborgs borgere i 1792 et filantropisk foretagende, der gik under navnet Det Kalundborgske Patriotiske Præmieselskab. Lignende organisationer blev etableret i adskillige byer i 1790'erne. I 1794 oprettede præmieselskabet en arbejdsanstalt i Kalundborg som led i kampen mod bettleri, social uro og moralsk fordærv. Tiggerne skulle bort fra gaden, interneres og iværksættes, idet man frygtede, at de var et dårligt eksempel for den næste generation: »*Det er en almindelig erkjendt sandhed, at bettleri, som oftest, er en datter af dovenskab og ørkesløshed, og at ingenting er mere skadelig for den menneskelige virksomhed og moralske karakter*«, stod der at læse i forslaget til anstaltens oprettelse. Ved at lære fattiglemmerne at arbejde håbede man endvidere at opdrage disse til en bedre levevej – hvilket naturligvis ville betyde færre problemer for stadens borgere. Økonomisk blev arbejdsanstalten aldrig en succes.³⁶ En lære, der har gentaget sig mange gange i løbet af fængslets historie, hvor man ikke sjældent og som oftest med svigtende held har søgt at profitere på fangernes arbejdskraft.

Fængselsvæsenets egentlige gennembrud kom herhjemme i løbet 1740-50'erne, for så vidt som der blev etableret straffeanstalter landet over. Opførelsen af disse anstalter skyldtes en øget brug af arbejdsstraffe, der blev benyttet særlig i forbindelse med tyveri. En lovovertredelse der steg mærkbart i 1730'erne, og på dette tidspunkt kun sjældent resulterede i dødsstraf.³⁷ På Møen oprettede man i 1740 et tugthus, og i 1743 tog man Viborg tugthus i brug, mens en tilsvarende anstalt blev færdig i Odense 1752.³⁸ Tugt- og børnehuset i København genopførtes

³⁵ Spierenburg tror ikke meget på religion som forklaringsmodel, idet han eksempelvis ikke mener at finde protestantiske motiver i forbindelse med oprettelsen af tugthuset i Amsterdam. Han tilskriver oprettelsen af de tidlige fængsler en sekulariserings og urbaniseringsproces, og mere specifikt i forhold til det geografiske finder Spierenburg, at »regional cultural affinity« var afgørende, s.30.

³⁶ Tyge Krogh: »Fattigvæsen og arbejdstvang – om kampen mod dovenskab og ørkesløshed i Kalundborg 1790-1840« i Fortid og Nutid, bd. 29, 1982, s. 654.

³⁷ Tyge Krogh: »Oplysningstiden og det magiske«, 2000, s.266. I 1771 ophævedes dødsstraffen for tyveri. Allerede fra 1500 tallet havde man i Danmark gjort brug af arbejdsstraffe, idet der dømtes til fæstningsarbejde ved Bremerholm i København, jvf. Stuckenberg s. 22 ff. I 1735 forlangte Christian 6. at alle livsstraffe skulle forelægges kongen til resolution, før de eksekveredes, s. 64.

³⁸ Se Stuckenberg. I Hertugdømmerne oprettedes tugthuse i Flensborg og Glückstadt.

i 1662 på Christianshavn, hvor en ny anstalt skød op omkring 1740, som fra 1790 blev kendt under navnet »Tugt-, Rasp-, og Forbedringshuset«. I samtlige anstalter udførtes straffearbejde, og i Møens tugt- og forbedringshus skulle de indsatte bl.a. spinde og væve uld.³⁹ Samtidig fungerede slaveriet som en institution for arbejdsstraf, der i 1741 i nogen grad centraliseredes, idet Københavns Stokhus fik karakter af en egentlig straffeanstalt for netop slaverne. Ved indgangen til det 19. årh. havde man således et fungerende fængselsvæsen i Danmark. Frihedsstraffen var dermed almindeligt benyttet, og opstod altså ikke i sammenhæng med de moderne fængsels gennembrud.⁴⁰

Alligevel hersker der indenfor den internationale litteratur en generel enighed om, at det fængselsvæsen, der brød igennem på internationalt plan fra og med sidst i 1700-tallet til ca. midt i 1800-tallet – her refereret til som det moderne fængselsvæsen – betegnede en både kvalitativ og kvantitativ forandring af frihedsstraffen.⁴¹ Flere steder havde man længe kunnet konstatere et øget pres på de gamle straffeanstalter, og flere fængsler konstrueredes. Antallet af indespærrede steg markant – i norden særlig fra og med århundredeskiftet – hvilket mange i samtiden forbandt med en angivelig stigning i ejendoms kriminaliteten. De nye fængsler forvaltede tydeligvis en arv fra deres forgængere, men var på afgørende punkter væsensforskellige. En ekstrem disciplin, hårdt arbejde og isolation af fangerne, samt en forestilling om, at den kriminelle skulle forbedres og afskrækkes på én og samme gang, var nøgleordene bag de nye anstalter. Hverdagen i de nye fængsler blev markant forskellig fra praksis i deres forgængere, ligesåvel som de udefra fremstod

³⁹ Stuckenberg, bd. II, s.201 ff. Tugthuset fra 1605 blev nedlagt omkr. 1649-50, bd. 1, s. 102.

⁴⁰ Det kan være svært at finde rundt i de mange typer af institutioner og arbejdsstraffe. Grundlæggende var slaveriet i Danmark adskilt fra tugthusstraffen. I begge tilfælde var der tale om en arbejdsstraf, der for slavernes vedkommende typisk bestod i fæstningsarbejde (ved landets store fæstninger, eksempelvis Bremerholm), omend de slaveidømte kunne risikere at blive beskæftiget med mangt og meget (fra 1500-tallet kendes eksempelvis galej-slaveri). De indsatte i tugthusene var typisk ikke slaver og blev i reglen beskæftiget indenfor i tugthusene i modsætning til slaverne, der normalt arbejdede (lagt i jern og lænker) udenfor deres natlige residens, de såkaldte stokhuse. Tugthusarbejdet bestod i en bred vifte af manuelt arbejde, som eksempelvis spinderi, eller raspning af træ. Af sidstnævnte beskæftigelse fik straffeanstalten på Christianshavn sit tilnavn. Forbedringshusstraffen blev indført i 1790, og idømtes i tilfælde af mildere lovovertrædelser. Slaveriet ophævedes i 1848, mens skelnen mellem tugt- og forbedringshusstraf blev opretholdt, også efter straffelovsrevisionen i 1866.

⁴¹ Spierenburg kritiserer »modernitetstolkninger«, der beskriver 1800-tallets nye fængsler som værende et led i en pludselig modernisering, hvor båndene til fortiden med et blev brudt. Spierenburg lægger vægt på kontinuiteten i udviklingen, men er dog enig i at perioden 1770-1840 var »one of crucial transformation«, s. 3.

anderledes, grundet nye videnskabelige arkitektoniske principper, der angiveligt kunne hjælpe disciplineringen og forbedringen på vej. Baggrunden for det nye syn på fængslet og dets funktion skal bl.a. findes i den strafferetlige reformproces, der fandt sted i Europa i sidste halvdel af 1700-tallet.

Beccaria og opgøret med »den gamle strafferet«

I løbet af 16-1700-tallet var den retsvidenskabelige debat foregået under indflydelse af den såkaldte naturret, der grundlagdes af filosofen Hugo Grotius. I denne periode anerkendtes den menneskelige fornuft som udgangspunkt for naturretten, og naturretens fortalere overlod den guddommelige ret til teologien.⁴² For mange af oplysningstidens tænkere dannede denne udvikling grundlag for et opgør med en dogmatisk religiøs definition af lovene. Retlige reformer skulle begrundes med udgangspunkt i en verdslig rationalitet og ikke bibelen. Erkendelse kunne søges ved en empirisk tilgang til naturen. I forhold til strafferetten gav dette, særlig i løbet af den sidste halvdel af 1700-tallet, anledning til stærk kritik af »det gamle straffesystem«.⁴³

Periodens mest berømte og indflydelsesrige skrift i denne sammenhæng »*Om forbrydelse og straf*« udkom i 1764, og var forfattet af den 26-årige italiener Cesare Beccaria. Den unge italiener blev bl.a. inspireret til sit værk af de forfærdelige forhold, der herskede i norditalienske fængsler.⁴⁴ Beccaria var modstander af tortur under forhør og klagede over vilkårlighed ved straffefastsættelsen, men hans værk blev særlig kendt for dets opgør med dødsstraffen. Beccaria skrev: »*Dødsstraffen er ikke nyttig ved det eksempel på grusomhed, den giver menneskene. Hvis lidenskaberne eller krigens nødvendighed har lært os at udgyde menneskeblod, burde lovene, der mildner menneskelig adfærd, ikke udvide dette frygtelige eksempel, der er så meget uhyggeligere, som den lobbestemte død fuldbyrdes overlagt og metodisk. Det forekommer mig absurd, at lovene, der er udtryk for folkets vilje, og som fordømmer og stopper manddrab, selv begår et sådant og for at afholde borgerne fra mord kan foreskrive et offentligt mord*«.⁴⁵

Beccaria valgte at være anonym som forfatter, og det var da heller ikke uproblematisk at udfordre det bestående retlige system. En pro-

⁴² Se Tamm, s. 187 ff.

⁴³ Tamm, s. 211 f.

⁴⁴ Disse forhold kom Beccaria for øre via hans broder, der i Milan var »fangehverve«, se Coleman Phillipson: »Three Criminal Law Reformers«, 1970, s. 6, samt Beccaria: »Om forbrydelse og straf«, ved Sven Helles, 1998, s. 16.

⁴⁵ Beccaria, ved Sven Helles, s. 106.

gressiv fortaler for reformer kunne hurtigt selv komme til at føle »den gamle strafferet« på sin krop. Et udfald mod dødsstraffen kunne i magthavernes øjne udgøre et angreb på statens markering af magt og autoritet over for sine borgere. Alligevel slog de nye tanker gradvist igennem, og reformprocessen tog fart i perioden omkring den franske revolution i 1789.

Indenfor Strafferetten kom de principper, som Beccaria havde fremført, til at indtage en central rolle. Filosofien var, at straffen skulle tjene det almenes bedste, og derfor krævedes der proportionalitet mellem forbrydelse og straf. Sidstnævnte skulle være »så lille som mulig efter de givne omstændigheder, udmålt i forhold til forbrydelsen og dikteret af loven«. ⁴⁶ Bag disse tanker lå troen på rationelle princippers styrke i en forbedring af lovene og dermed samfundet. ⁴⁷ Retsfilosoffen J. Bentham opfandt begrebet kodificering netop i denne ånd – rationalitet og systematik var kodeordene. Strafferetligt gav det sig udslag i angreb på straffenes vilkårlighed.

Dødsstraffen slap man dog ikke af med, og den franske revolution i 1789 blev tværtom en blodig affære, der resulterede i flere tusinde officielle henrettelser. I tråd med de nye strafferetlige principper, og ikke mindst den såkaldte humanistiske overbevisning, opfandt man således guillotinen. En henrettelsesmaskine, der angiveligt levede op til de nye tiders humanistiske idealer, samtidig med at dødsstraffen kunne opretholdes og eliten fra det gamle regime kunne udryddes. Guillotinen afskaffede ifølge dens fortalere dødens pinsler og var derfor human. Endvidere var alle dømte sikret en mekanisk og dermed fuldstændig ligeværdig behandling, hvorfor maskinen ligeledes var rationel: »*Det ny regimes humanitære strafopfattelse satte sig hermed igennem overfor det gamle regimes barbari*«. ⁴⁸ Udførelsen af selve henrettelsen rationaliseredes, og dødsstraffen levede videre hånd i hånd med humanismen.

Dødsstraffens opretholdelse til trods var en udvikling sat i gang, hvor de korporlige straffe var aftagende. Men andre midler trådte i stedet. Beccaria berørte selv nogle af de principper, som hans efterfølgere i 1800-tallet skulle blive så begejstrede for, idet han betonedede vigtigheden af at opretholde straffens afskrækkende effekt, selvom man gik bort fra hidtidige metoder: »*Det, der bidrager mest til at holde forbrydelserne i ave, er ikke det rædselsvækkende, men hurtigt overståede skuespil ved en forbryders død,*

⁴⁶ Ibid., s. 141.

⁴⁷ »*He [Beccaria] desired the whole structure of criminal law and penal administration to be based on reason*«, Phillipson, s.106.

⁴⁸ Inga Floto »Dødsstraffen i vestlig kultur ca. 1600-2000«, s. 58.

*men derimod det vedvarende og ynkelige eksempel på et menneske, som – berøvet sin frihed og forvandlet til et lastdyr – råder bod på sin krænkelse af samfundet ved hårdt arbejde».*⁴⁹

Omend Beccaria næppe kunne forestille sig eftertidens moderne fængsler, men nok snarere henviste til slaveri, så er hans fortale for kombinationen af arbejde og frihedsberøvelse et budskab, der for alvor sejrede i 1800-tallet. Beccarias ord kan samtidig betragtes som et varsel om, at de korporlige straffes tilbagetog ikke nødvendigvis indebar en mildning af straffene. Man finder imidlertid ingen af de religiøse forestillinger og idealer hos Beccaria, som flere af de senere fængselsreformatorer var så optaget af. Beccarias argumentation er i det hele taget tæt på at leve op til Webers idealtypiske instrumentelle rationelle handling. Værdier og religiøse prioriteringer er søgt udeladt fuldstændig af »*Om forbrydelse og straf*«. ⁵⁰ I den forstand passer Beccaria fortrinligt ind i Foucaults analyse, hvor han kan fungere som en tidlig advokat for den nye rationelle magtteknologi. Men som allerede antydnet, så kan man ikke trække en lige linje fra Beccarias skrivelser til det moderne fængsel, til trods for hans store betydning for det almindelige strafferetlige opbrud i perioden.

Fængselsreform 1770-1850 – det moderne fængsels tilblivelse

Et fornuftigt sted at starte beretningen om det moderne fængsels tilblivelse er ved den engelske filantrop John Howard. Som »county sheriff« opdagede han først i 1770'erne fængselssagen og helligede herefter sit liv til et systematisk arbejde for at reformere fængsler og senere hospitaler. John Howard var asketisk, religiøs og rationel i sit utrættelige virke, der bragte ham vidt omkring. Det filantropiske arbejde var et livskald, der også blev hans død, idet han i 1791 endte sine dage ved en afdeling for tyfuspatienter i den russiske hær.⁵¹ Howard var ude i et moralsk opdragende ærinde. Han ville disciplinere og inddæmme menneskets næsten utæmmelige følelser og drifter og derved forme individet til en redelig og kontrolleret livsførelse. Howard kæmpede også i sit eget sind med de farlige drifter. I sin dagbog beskrev han sig selv som et skændigt dyr »*Sin folly and imperfection in every action*«, og påberåbte sig Guds hjælp: »*Can I fathom his Goodness! here on this sacred Day I once more*

⁴⁹ Beccaria, ved Sven Helles, s.103.

⁵⁰ Udeladelsen af det religiøse kan selvfølgelig have været et taktisk valg. Måske Beccaria ikke ønskede at kaste sig ud i flere konflikter end nødvendigt.

⁵¹ Ignatieff, s. 47 ff.

in the Dust before the Eternal God acknowledge my Sins heinous and agravated in his Sight I would have the deepest Sorrow and contrition on Heart and cast my guilty and poluted Soul on the Sovereign Mercy in the Redeemer«. ⁵² Historikeren Michael Ignatieff tolker Howards udbrud, der i passager nærmest kan virke vanvittige, som en personlig kamp med en dybfølt skyldfølelse. Howard stod dog ikke alene med sådanne følelser og et udmærket eksempel finder man hos den berømte franske forfatter Chateaubriand, der i sine erindringer udbrød: »*Hvad betyder det, at jeg har tegnet nogle mere eller mindre strålende billeder af religionen, hvis mine lidenskaber kaster en skygge på min tro!*« ⁵³ Tidens tegn på at samfundet undergik en grundlæggende forandring, satte tilsyneladende gang i en udbredt frygt for moralsk forfald, der kunne give sig udslag i frygtsomme og skyldbetyngede reaktioner som Chateaubriands og Howards. I en opbrudstid, hvor gamle traditioner og normer var truet, blev religionen for mange en ledestjerne i moralsk henseende.

Mange intellektuelle delte Howards frygt for, at mennesket ville lade sig friste med det resultat, at drifterne ville løbe løbsk, og en god moralsk og ren samfundsorden ville styrte i grus. Det dannede borgerskab frygtede tilsyneladende, hvad sociologen Emile Durkheim ville have betegnet som en »anomisk« situation, hvor det moderne samfund, der ellers rummede så mange positive muligheder, i stedet førte fremmedgørelse, social uro og kaos med sig. ⁵⁴ Løsningen var for disse bekymrede individer at kæmpe for menneskets evne til selvkontrol. Derved kunne man angiveligt skabe stabilitet og undgå den faretruende anomi, der kunne føre til samfundets opløsning. Norbert Elias har i sit værk om civilisationsprocessen beskrevet, hvordan mennesket lige siden middelalderen i stigende grad har reguleret sin opførsel, netop ved selvkontrol, hvilket kan medføre indre spændinger og opgør i sindet: »... *the battlefield is, in a sense, moved within*«, skriver Elias og fortsætter: »*Part of the tensions and passions that were earlier directly released in the struggle of man and man, must now be worked out within the human being.*« ⁵⁵ Howards sjælelige konflikter er et glimrende eksempel på, hvordan kampen for selvkontrol, og de mange begrænsninger i opførsel der

⁵² Citeret efter Ignatieff, s. 51.

⁵³ Chateaubriand: »Erindringer fra hinsides graven«, 1990, s. 106. Chateaubriand (1768-1848) var dreng, da Howard foretog sine store rejser og franskmænd skrev i 1802 værket »Kristendommens ånd«. I perioden 1807-1817 skrev han grundlaget for sine erindringer.

⁵⁴ Se Emile Durkheim: »The Division of Labour in Society« 1984 (1893), særligt s. 291 ff.

⁵⁵ Norbert Elias: »The Civilizing Process«, 1996 (1934), s. 453.

fulgte, kunne skabe psykologiske problemer for det enkelte individ. Med selvkontrollens nødvendighed fulgte et øget behov for opdragelse, i første række af de opvoksende børn, men så sandelig også af kriminelle. Håbet var, at via den korrekte påvirkning og kontrol skulle alle ved egen kraft kunne holde sig selv på den moralsk rette vej, i en (moderne) verden, hvor de gamle autoriteter var i sammenbrud. Definitionen på, hvad den korrekte moral var, hentede man i vid udstrækning i religionen, der således kom til at spille en central rolle for den opdragelse og forbedring, Howard og ligesindede foreskrev. Hvor hele det retlige system tidligere var bundet op på en stringent religiøs dogmatik, og bibelen direkte foreskrev strafferetten, så indtog kristendommen i eksempelvis Howards univers en anderledes rolle som en form for overjæg – en moralsk rettesnor, der udstak reglerne for individets selvkontrol. Mistede man denne kontrol ville drifterne tage over, og skyldfølelsen overvælde en. Det er bl.a. i lyset af sådanne religiøse overvejelser man skal finde forklaringen på, at flere velstående helligede sig livslange filantropiske gøremål. Den engelske historiker Martin J. Wiener behandler med udgangspunkt i Victoriatidens England, hvordan netop frygten for moralsk sammenbrud og forestillingerne om selvkontrol og opdragelse udvikledes og kom til at forme periodens kriminalpolitik.⁵⁶ John Howard var en tidlig figur i denne udvikling, og han havde succes med sit forehavende. Han nød f.eks. stor opbakning i videnskabelige og intellektuelle kredse, samt blandt moderne engelske erhvervsfolk, der var foregangsmænd i den spirende industrialisering.⁵⁷ Howard blev i eftertiden kendt som en stor humanist.

I løbet af 1770erne gennemrejste Howard ikke alene England, men store dele af Europa og besøgte fængsler og arrester overalt. Howard var chockeret over, hvad der mødte ham på hans rejse. I sit monumentale værk »The State of Prisons« beskrev han sine observationer til mindste detalje.⁵⁸ Howard lagde også vejen forbi det danske kongedømme og efter i 1770erne at have besøgt fængsler og arrester både i hertugdømmerne og København gik turen videre til Sverige. I »The State of Prisons« skrev Howard: »*I observed the houses to be much cleaner*

⁵⁶ Frygten for sammenbruddet lurede angiveligt næsten overalt i Victoriatidens samfund, idet »*Savagery – rooted in human nature, not class – could break out at any social level*« (en kommentar Wiener knytter til Dickens tekster), Martin J. Wiener: »Reconstructing the Criminal – Culture, Law, and Policy in England, 1830-1914, s. 37. I den danske litteratur er eksempelvis Karin Lützen, i »Byen tæmmes« 1998, inde på borgerskabets frygt for løsslupenhed og deres ambivalente forhold til de lavere klasser.

⁵⁷ Ignatieff, s. 62.

⁵⁸ John Howard: »The State of Prisons in England and Wales with Preliminary Observations and an account of some Foreign Prisons«, 1929 (1777).

than those in Denmark; and this led me to hope I should find the same difference in the prisons... But I was disappointed, for I found them as dirty and offensive as those in Denmark«. ⁵⁹ Behandlingen af slaverne i det såkaldte Stokhus ved København betegnede Howard som »*shocking to humanity*«. ⁶⁰ Grundlæggende fandt Howard i Danmark og Sverige som i det meste af Europa, at fængslerne var både usunde og udisciplinerede institutioner, hvor de indsatte levede under forfærdelige forhold.

Howards observationer og beskyldninger var ikke aldeles uden fortilfælde, men hans arbejde havde et nyt og meget moderne element. Howards værker var baseret på utroligt omfangsrige studier og en fantastisk dataindsamling, hvilket er en væsentlig forklaring på den store betydning, hans arbejde fik. Den imponerende mængde af oplysninger overvældede det sene 1700-tals læsere, der i stigende grad var tiltrukket af den empiriske metode. I løbet af særligt det 19. årh. blev statistik et vigtigt redskab i de fleste studier af natur og samfund, idet den moderne videnskabelighed for alvor slog igennem. »The State of Prisons« var i den henseende blandt foregangsarbejderne. Som en hovedfigur bag det moderne fængselsvæsen, udtrykker John Howard således på glimrende vis en positiv samvirken mellem religion og rationalitet.

For at udbedre og reformere forholdene i de mange fængsler forestillede Howard sig først og fremmest, at der skulle finde en generel disciplinering sted, at de indsatte skulle i hårdt arbejde, samt at de i nogen grad skulle underkastes isolation. Herudover skulle der foretages gennemgribende hygiejniske tiltag, og orden skulle genoprettes. Ad denne vej mente Howard, at det i religiøs henseende var muligt at konvertere den levende og ikke blot den døende synder. ⁶¹ Blandt Howards forbilleder var fængslerne i Amsterdam, hvor han fandt orden og renlighed. Howard underkastede endog sin søn isolation ved 4-5 års alderen som disciplinær straf i tilfælde af ulydighed, i stedet for at benytte sig af den traditionelle korporlige straf i form af spanskrøret. Som 5-årig blev sønnen sendt på kostskole. Han blev i øvrigt erklæret sindssyg ved 21 års alderen. ⁶²

Howard var med til at skrive et udkast til den såkaldte »Penitentiary Act« i England i 1779, og selvom den efterfølgende politiske proces gjorde den endelige version noget mindre ambitiøs, så blev reformer

⁵⁹ Howard, s. 71.

⁶⁰ Ibid. s. 71.

⁶¹ Ignatieff, s. 56. En af Howards samtidige, Jonas Hanway, var inde på lignende tanker, da han i 1776 publicerede »Solitude in imprisonment«, hvori han advokerede for en religiøs reformering af de kriminelle via isolation. Randall McGowen: »The Well-Ordered Prison« i »The Oxford History of the Prison«, 1998 (1995), s. 77.

⁶² Ignatieff, s. 48 f.

sat i værk. En række nye engelske fængsler skød således op i 1700-tallets sidste årtier, hvor bedre hygiejne og bespisning, stærkere disciplin, delvis isolation, hårdt arbejde, samt et håb om ikke blot at afskrække, men ligeledes at reformere fangerne, var nøgleord.⁶³

En anden englænder, den meget aktive filosof Jeremy Bentham, fik også indflydelse på den strafferetlige proces, og hans såkaldte »panopticon« projekt – institutionen hvor alle indsatte var overvåget konstant – blev genstand for megen debat, netop i forbindelse med fængselsreformerne henimod det 18. årh. afslutning. I 1792 fremlagde Bentham sit forslag for det engelske parlament, og i 1794 blev forslaget vedtaget og skulle danne grundlag for opførelsen af et gigantisk panoptisk fængsel. Imidlertid løb projektet ind i problemer og blev syltet i flere omgange, for til Benthams store fortrydelse aldrig at blive gennemført.⁶⁴ Panoptikonprincippet levede i arkitektonisk forstand dog videre i mange senere fængsler. Bentham var en af sin samtids meget få erklærede ateister og mindede i sin rationelle metode tilsyneladende mere om Beccaria end den stærkt religiøse Howard.⁶⁵ Netop derfor spiller Bentham en hovedrolle i Foucaults analyse af fængselsvæsenet, hvor det panoptiske design passer som fod i hose med Foucaults forestillinger om overvågning og magt. Foucault er endog blevet beskyldt for næsten at overtage Bentham's filosofi blot med omvendt fortegn, forstået således at Foucault accepterer panoptikonmodellen som en reel men skræmmende afspjeling af det moderne samfund.⁶⁶ Howard, derimod, levnes ikke megen opmærksomhed i »*Disciplin og straf*«. Ikke desto mindre var det i det sene 1700-tal snarere Bentham end Howard, der af og til blev opfattet som en flyvsk og uhåndgribelig tænker. Benthams ind imellem særprægede forestillinger om eksempelvis det dobbelte panoptikon (en fantastisk konstruktion, hvor de overvågende selv blev overvågede), om den mekaniske piske-maskine, om den liflige musik, der altid skulle spilles for fangerne i et panoptisk fængsel osv., kunne sandsynligvis medvirke til dette. Benthams ateisme udgjorde ydermere et væsentligt problem i forhold til hans religiøse samtid. Resultatet var, at Benthams tanker mødte stigende modstand i 1790ernes England, mens Howards ideer havde større politisk gennemslagskraft.⁶⁷

⁶³ Ignatieff, s. 94 ff.

⁶⁴ Coleman Phillipson: »Three Criminal Law Reformers«, 1970, s. 129 f.

⁶⁵ En lignende vurdering foretager Roddy Nilsson, s. 100.

⁶⁶ Garland, s. 163.

⁶⁷ Ignatieff, s. 116. Vedr. Benthams piskemaskine, se s. 75. Vedr. Benthams andre mere eller mindre særprægede foretagender, se bla. Nilsson, s. 97, samt Phillipson. Vedr. Benthams ateisme og dette som et problem, se J.C.D. Clark: »English Society 1660-1832«, 2000, s. 30.

I starten af 1800-tallet løb de nye fængsler ind i væsentlig modvind i England. En central anke gik på, at for meget blev gjort for fangerne, og nogle mente, at fængslerne ikke afskrækkede tilstrækkeligt. Fængsler skulle være »*a place of terror*«, mente kritikere, der endvidere anklagede de nye principper for at være baseret på naive humanistiske forestillinger.⁶⁸ Bedre blev det ikke af, at Millbank-fængslet, der blev bygget i 1816, blev en ekstremt kostbar affære. Da fængselsprojektet tog fart igen i 1830erne, var det under stærk indflydelse af udviklingen i Amerikas frie stater.

Den nye verden tager over

På trods af reformer og byggerier i England så skulle det vise sig at blive på den anden side af Atlanten, at det moderne fængselsvæsen for alvor slog igennem først. I 1790erne fandt en indledende udvikling sted i Philadelphia, men først i løbet af 1820-30erne placerede USA sig sikkert i rollen som foregangsland, når det kom til reformering af fængslet. De såkaldte Auburn- og Pennsylvaniamodeller (sidstnævnte blev i Danmark betegnet som Philadelphiamodellen, eller det absolute afsondringssystem)⁶⁹ blev udviklet i New York og Philadelphia og blev i løbet af få år genstand for en noget nær verdensomspændende interesse. I Europa valgte mange nationer at kopiere den nye verdens modeller. Et tidligt eksempel på senere tiders amerikanisering.

I 1780-90erne satte man i Pennsylvania gang i en større strafferetlig reformproces. Hovedmændene bag de nye tiltag var stærke protestantiske borgere fra Philadelphia, der var inspireret af skribenter som Beccaria og Howard. Denne gruppe indledte bl.a. et angreb på dødsstraffen, der i 1790 blev afskaffet i forhold til en lang række forbrydelser og kun opretholdt ved mord »af 1. grad«.⁷⁰ Den strafferetlige reformproces fik også tidligt fængselsreformer på samvittigheden.⁷¹

I 1787 havde Philadelphia-lægen Benjamin Rush holdt en tale om »*The effect of public punishment upon Criminals, and upon Society*«, for en forsamling i selveste Benjamin Franklins hus. Rush gjorde sig her til talsmand for, at offentlige afstraffelser gjorde »*bad men worse*« og foreslog: »*a large house, of a construction agreeable to its design be erected in a*

⁶⁸ Randall McGowen, s. 88.

⁶⁹ I den amerikanske litteratur anvendes primært betegnelsen »The Pennsylvania system«.

⁷⁰ Lawrence M. Friedman: »Crime and Punishment in American History«, 1993, s. 73.

⁷¹ »*Construction kept apace with legal stipulations*«, som David J. Rothman formulerer det i »The Discovery of the Asylum«, 1971, s.60 f.

*remote part of the state... Let its doors be of iron; and let the grating, occasioned by opening and shutting them, be encreased by an echo from a neighboring mountain, that shall extend and continue a sound that shall deeply pierce the soul. Let a guard constantly attend a gate that shall lead to this place of punishment, to prevent strangers from entering it... To encrease the horror of this abode of discipline and misery, let it be called by some name that shall import its design».*⁷² Dette navn blev »penitentiary« – et ord der er afledt af »penitence« og »repentance« og dermed bygger på religiøse forestillinger om anger.⁷³

Rush' tale gjorde stort indtryk på de tilstedeværende, og blot to måneder senere dannede en gruppe progressive borgere, der var succesrige og frembrusende i både økonomisk og religiøs henseende, »The Philadelphia Society for Alleviating the Miseries of Public Prisons«. Blandt medlemmerne var et stort antal kvækere, men mange forskellige protestantiske retninger var repræsenteret i rigt mål. Denne Philadelphia-forening kæmpede bl.a. for at reformere det såkaldte Walnut Street-fængsel, der oprindeligt var bygget i 1773. I 1790 havde man succes, og straffeanstalten blev konverteret til Pennsylvanias første statsfængsel, samtidig med at lovændringer og en centraliseringsproces fandt sted. Herefter byggede Walnut Street-fængslet på nye principper. Korporlig afstraffelse blev afskaffet, og man søgte at gruppere og i nogen grad isolere fangerne for med nye metoder at disciplinere de dømte. Endvidere skulle de indsatte beskæftiges med arbejde. Man håbede på, at det nye regime ville virke både afskrækkende og samtidigt reformere de indsatte. Benjamin Rush var som Howard en stærk fortalere for opdragelse via isolering, og Rush var ophavsmanden til det afsondringsprincip, der knyttede sig til netop Walnut Street-fængslet. Rush mente at lægevidenskaben burde kultivere menneskets moral, og han var af den overbevisning, at kriminalitet var en medicinsk lidelse, der kunne kureres.⁷⁴ I Rush' videnskabelige rationale fandt religiøsiteten en central plads som moralsk legitimering af både mål og midler. Philadelphia-lægen udsatte i øvrigt, i lighed med Howard, sin søn for isole-

⁷² Se Albert G. Hess' introduktion til »Reports of the Prison Discipline Society of Boston – The Twenty-nine Annual Reports of the Board of Managers 1826-1854 with a Memoir of Louis Dwight« Montclair, New Jersey, 1972. Dette flerbindsværk indeholder samtlige rapporter fra »the Boston Prison Discipline Society«. Dele af denne passage er også citeret i Negley K. Teeters og John D. Shearer: »The Prison at Philadelphia Cherry Hill« 1957, s. 224.

⁷³ Negley K. Teeters og Harry Elmer Barnes: »New Horizons in Criminology«, 3rd ed. 1959 (1943), s. 329. Betegnelsen »Penitentiary« var tidligere benyttet, bl.a. af Howard, og er synonymt med hvad der her betegnes som det moderne fængsel.

⁷⁴ Ignatieff, s.69 f.

ring som straf i hjemmet. Rush' afkom delte videre skæbne med Howards, for så vidt at drengen senere blev vanvittig.⁷⁵

Blandt Pennsylvanias fortalere for reform var der udbredt enighed om, at nye metoder måtte tages i brug for at holde sammen på et samfund, der både i økonomisk, kulturel og demografisk henseende tilsyneladende var i opbrud. Kriminaliteten blev set som en følge af dette opbrud og som et tegn på en mulig samfundsmæssig moralsk deroute.⁷⁶ Det nye fængsel, med den stærke disciplinering og angivelige forbedring af den indsatte, var løsningen. Generelt håbede Walnut Street-fængslets bagmænd, at den nye institution »*by the blessing of Divine Providence*« ville bevare »*the community of rational beings*«. Igen går rationalitet og religion hånd i hånd i udviklingen af det moderne fængsel. En amerikansk sociolog skriver, at tankerne bag Walnut Street-fængslet »*clearly expressed the reformers' civilized sensibilities and their revulsion at public physical punishments. They also reflect the influence of both religious and rationalist thought*«. ⁷⁷

Også i New York oplevede fængslet et gennembrud i 1790erne, idet dødsstraffen i 1796 blev afskaffet for en lang række forbrydelser, og lange frihedstraffe blev indført. I samme år byggede man fængslet i Newgate, der som sidestykket i Philadelphia søgte en reformering af fangerne samt mindre korporlig afstraffelse.⁷⁸

1790ernes fængsler kom dog i modvind – præcis som det var tilfældet i England med de i 1780-90erne reformede institutioner – og det moderne fængselsprojekt kom i løbet af 1800-tallets to første årtier ind i en svær krise og var måske endog tæt på at blive opgivet i det nordøstlige USA. Problemet var først og fremmest, at disciplinen ikke blev opretholdt, men brød sammen flere gange. Regulære oprør fandt sted både i Walnut Street og Newgate fængslerne. Fængselsregimerne fungerede simpelthen ikke tilfredsstillende, og kritikken tog til i styrke. For flere observatører i 1800-tallet fremstod det som et væsentligt problem, at isolationen ikke var særlig konsekvent gennemført i de tidlige moderne fængsler. F.eks. ikke om natten, som Howard oprindeligt havde anbefalet det.⁷⁹ Men den udvikling, der blev sat igang i 1820erne i New York og Philadelphia, skulle vise sig at vende skuden igen.

I 1817 var det såkaldte Auburn-fængsel i New York blevet åbnet, men

⁷⁵ Colvin, s. 52.

⁷⁶ Se eksempelvis Rothman, s. 57 ff., samt s. 69.

⁷⁷ Dette og forrige citat, se Mark Colvin s. 56. Vedr. Walnut street fængslet se Colvin, s. 54 ff.

⁷⁸ Colvin, s. 57.

⁷⁹ Colvin, s.58.

i starten af 1820'erne gennemgik fængslet en omfangsrig reformproces. I 1822 forsøgte man sig med en total isolation af fangerne, uden at de blev sat til at arbejde. Dette førte til adskillige tilfælde af sindssyge blandt de indsatte, og eksperimentet måtte revurderes. Resultatet blev det såkaldte Auburn-system, der blev praktiseret fra og med 1823. Fangerne var isoleret i eneceller om natten, men blev i fællesskab sat til hårdt arbejde om dagen, dog skulle arbejdet foregå i fuldstændig tavshed. Det var til hver en tid ulovligt for fangerne at sige noget, med mindre en vagt henvendte sig til dem. Faktisk måtte de ikke på nogen måde kommunikere med medfanger og blev eksempelvis straffet – oftest med pisk – hvis de havde øjenkontakt med andre indsatte under arbejdet i fællessale. Auburn-systemet var i det hele taget stærkt disciplinerende, eksemplificeret bl.a. ved den såkaldte »lockstep«, hvor fangerne marcherede i tavshed og i takt med øjnene vendt nedad eller ansigtet vendt til siden – en march-form der blev opfundet af fængselsdirektørens højre hånd og blev benyttet ved bevægelse rundt i institutionen.⁸⁰ En af systemets fremmeste fortalere, den stærkt religiøse præst Louis Dwight, var overbevist om dets reformerende karakter, mens de faktiske inspektører i de kendteste Auburn-institutioner (Auburn og Sing Sing i New York) tilsyneladende var mindre optaget af at forbedre de indsatte efter forskrifterne.⁸¹ Et eksempel på, at ideerne bag de nye fængsler, og dermed også de religiøse forestillinger, ikke altid blev efterlevet i praksis.

Pennsylvania-systemet blev endeligt udviklet i det såkaldte »Eastern Penitentiary«, der var under konstruktion fra 1826 og fungerede fra og med 1829. Her blev de indsatte underlagt total isolation og tilbragte således både dag og nat i eneceller, afbrudt af mindre gårdture (stadig uden kontakt med andre mennesker), samt af få besøg fra angiveligt moralsk sunde personer, eksempelvis fængselspræsten. Ideen om isolationen var så afgørende, at de indsatte fik en maske på ved transport rundt i fængslet, for at de ikke skulle kunne få øje på medfanger. I dagtimerne arbejdede fangerne i deres celler. Efter at have afsonet en straf på flere år skulle de indsatte dermed kunne forlade fængslet, uden på noget tidspunkt at have set en medfange. Man var helt på det rene med det frygtindgydende ved ensomheden, hvilket netop tjente til at opretholde straffens afskrækkende effekt. Som allerede nævnt virkeliggjorde de nye fængselssystemer en straf, der havde et dobbelt formål: afskrækkelser og forbedring.

⁸⁰ Teeters og Shearer, s. 203.

⁸¹ Colvin, s.82 f.

Isolationen spillede en hovedrolle i begge fængselssystemerne, ud fra det rationale at man ville skære den korrumpierende indflydelse bort og dermed disciplinere og endvidere muliggøre en forbedring af fangen. Der var eksempelvis almindelig enighed om, at de kriminelles omgang med hinanden i de ældre fængsler havde haft en yderst uheldig indflydelse på fangernes moral. I Auburn havde man en mindre udstrakt grad af isolation og tillod altså fangernes samvær under arbejde, hvilket skabte en produktionsmåde, der svarede bedre til de moderne fabriksforhold. Til gengæld benyttede man tavshedsreglen samt den korporlige straf i form af piskan. I Philadelphia var man principielt set gået bort fra den korporlige afstraffelse. Under den totale isolation var et sådant middel ikke nødvendigt. Samtidig var ambitionen om en reformering af de indsatte tilsyneladende større. Ideen var, at man via den fuldstændige afsondring ville overlade fangen til en selvbetragtning, der skulle føre til en form for rensning af sjælen. Ensomheden ville være skrækindjagende og netop derfor skabe rammerne for et indre opgør i fangen, hvor denne erkendte sin forbrydelse og dernæst, ved det daglige arbejde og den moralske og religiøse påvirkning, ville slå ind på den moralsk rette vej. Helt præcist var tanken, at isolationen ville nedbryde den indsatte mentalt, hvorefter arbejde, læsning af bibelen, gudstjeneste og besøg fra fængselspræsten, ville bygge fangen op igen som et forbedret menneske. I den nye moralsk afklarede sindstilstand ville afsondringen i cellen miste sin uhyggelige karakter.⁸² Den engelske fængsels ekspert William Crawford beskrev netop denne proces, der angiveligt var frugten af Pennsylvania-metoden: »*Day after day, with no companion but his thoughts, the convict is compelled to listen to the reproofs of conscience. He is led to dwell upon past errors, and to cherish whatever better feelings he may at any time have imbibed ... The mind becomes open to the best impressions and prepared for the reception of those truths and consolations which Christianity can alone impart.*»⁸³

De to fængselssystemer hvilede på et rationelt grundlag og var nøje udtænkt med hensyn til konstruktion og funktion. En videnskabelig ånd prægede alt fra forestillinger om korrekte cellestørrelser og nødvendige mængder af ren luft til ideen om forbedring ved bortfjernelse

⁸² Således formuleredes principperne i den 2. rapport fra inspektørerne ved »Eastern Penitentiary«, citeret i uddrag i den 6. rapport fra »The Boston Prison Discipline Society« 1831, s. 70.

⁸³ William Crawford: »Report of William Crawford, Esq. On the Penitentiaries of the United States Addressed to his Majesty's Principal Secretary of State for the Home Department«, British Parliamentary Papers. Crime and Punishment – PRISONS. No. 2, Session 1834, s. 12.

af den dårlige moralske indflydelse. Samtidig spillede religionen, som både mål og middel, en hovedrolle i reformeringen af forbryderen. Særlig i Philadelphia fængslets totale isolation, hvor den indsatte i al sin ensomhed skulle møde Gud og erkende sine fejltrin, samt den gode kristne moral. Som det fremgår af Crawford's analyse, så ville fangens sind åbne sig for kristendommens sande væsen. Afskåret fra verden og det sociale samvær var der kun to væsentlige påvirkninger tilbage – arbejdet og religionen.

I USA udviklede der sig en hidsig debat mellem fortalere for de respektive systemer. Det blev et prestigespørgsmål for de involverede parter, og for det resterende USA drejede det sig om, hvorvidt man skulle kopiere de nye systemer og i så fald hvilket. Ser man nærmere på denne debat, afslører den dels en række væsentlige problemer, som de nye fængsler allerede tidligt løb ind i, dels hvilken kampgejst og prestige der var forbundet med de rivaliserende fængselsprojekter.

Auburn eller Pennsylvania?

Promoveringen af de to fængselsystemer blev i vid udstrækning institutionaliseret i to New England fængselsforeninger.⁸⁴ Det tidligere omtalte »Prison Society« i Philadelphia tog ikke overraskende parti for hjemstavnens eget fængsel, alt imens Auburnsystemet fandt sin primære støtte udenbys i det traditionsrige Boston, hvor Louis Dwight i 1825 oprettede »The Boston Prison Discipline Society«, en forening der med Guds støtte skulle virke for bedre fængsler.⁸⁵ Dwight havde i 1824 redet gennem det østlige USA for at besøge fængsler og uddele bibler til de indsatte. Det syn, der mødte den omrejsende præst, gjorde et dybt og chokerende indtryk, og han besluttede, som sit store forbillede John Howard, at hellige sit liv til at forbedre fængsler.⁸⁶ Som sin engelske foregangsmand var Dwight både stærkt religiøs og utilitaristisk i sit virke. Dwight var en af hovedmændene bag omorganiseringen af Massachusetts-fængslet i Charlestown, hvor man i 1829 indførte netop Auburn-systemet, og han var en ufortrøden fortaler for denne models uovertrufne kvaliteter.⁸⁷

I de årlige rapporter fra fængselsforeningen i Boston var linien klar – Auburn-systemet blev hædret, mens man benyttede enhver lejlighed til

⁸⁴ Vedr. konflikten mellem de to systemer se i øvrigt Teeters og Shearer, 201 ff. Denne artikel inddrager imidlertid en del andre kilder til belysning af denne konflikt.

⁸⁵ »The object of the Society... is 'THE IMPROVEMENT OF PUBLIC PRISONS.' This object, we have reason to believe, is approved by the Saviour of the world; for he will say to his disciples on the day of judgement, 'when I was hungry, ye gave me meat; when I was thirsty, ye gave me drink; when I was a stranger, ye took me in; SICK AND IN PRISON, YE VISITED ME.' These words we regard as our authority and our encouragement...«, citeret fra »The Boston Prison Discipline Society« første rapport fra 1826, s. 5.

⁸⁶ Harry E. Barnes: »The evolution of penology in Pennsylvania« 1927, s. 176 ff.

⁸⁷ Vedrørende indførelsen af Auburn-systemet i 1829, se Adam J. Hirsch: »The Rise of the Penitentiary – Prisons and Punishment in early America«, 1992, s. 65.

at diskreditere rivalerne i Philadelphia. Allerede i foreningens første rapport fra 1826, blev det fastslået, at Auburn-systemet var en model for hele verden! I en udførlig beskrivelse af Auburn-systemets goder kunne man læse om behandlingen af de indsatte: »*In their solitary cells they spend the night with no other book but the Bible; and at sunrise, they proceed in military order, under the eye of turnkeys, in solid columns, with the lock march, to their workshops; thence in the same order, at the hour of breakfast, to the common hall, where they partake of their wholesome and frugal meal in silence. Not even a whisper is heard; though the silence is such that a whisper might be heard through the whole apartment*«.

Efter bespisningen fortsatte fangerne til arbejdet: »*From one end of the shops to the other, it is the testimony of many witnesses, that they have passed more than three hundred convicts without seeing one leave his work, or turn his head to gaze at them. There is the most perfect attention to business from morning till night, interrupted only by the time necessary to dine*«. Efter arbejdet spiste de indsatte i deres celler og havde herefter mulighed for at læse i bibelen »*and then reflect in silence on the errors of their lives*«. ⁸⁸

Det nye »Eastern Penitentiary« i Philadelphia fulgte Bostonforeningen også nøje i sine årlige rapporter, og i tiden omkring fængslets åbning i 1829 var tonen afmålt, men interesseret. Den officielle indstilling var, at man måtte afvente resultatet af fængslets metoder. ⁸⁹ I 1832 optrykte man udklip af Philadelphia-fængslets egne rapporter, hvoraf det fremgik, at »the board of inspectors« samt fængselsinspektøren var ovenud tilfredse med fængslets virke – de mente, at fangerne havde det godt, og kunne angiveligt allerede se tegn på ægte forbedring hos mange. De udklip, der bragtes af fængselslægens rapport, var dog mere beherskede, og om fangernes helbred hed det bl.a.: »*The health of the prisoners for this year has been generally good; though a few cases of severe indisposition have occurred. The confinement operates differently on different prisoners, increasing the health of some, and lessening that of others; but the average health of the whole is, perhaps, as good as when they were received*«. ⁹⁰ Fire år senere var tonen skærpet anseligt, og i den 11. rapport fra »The Boston Prison Discipline Society« hed det om Philadelphia-fængslet, »*it fails, in comparison with the Auburn system, in regard to health, reformation, earnings, and*

⁸⁸ »The Boston Prison Discipline Society's« første rapport fra 1826, s. 36 f.

⁸⁹ »*Whether the Pennsylvania system with these modifications will bear the test of experience, is now to be proved*«, 1829, 4 rapport, s. 29. Generelt vedr. systemkonflikten, se ligeledes Negley K. Teeters og John D. Shearer: »The Prison at Philadelphia – Cherry Hill«, s. 201 ff. Ifølge Teeters og Shearer toppede Boston Prison Society's kritik af Pennsylvania-modellen i 1843, s. 206 f.

⁹⁰ 7. rapport, 1832, s.47 ff.

moral and religious instruction«. Angiveligt var dødsraten højere i Philadelphia end i et Auburn-fængsel, og førstnævnte producerede ifølge Boston-foreningen flere recidiver, og fungerede i øvrigt ringere i økonomisk henseende. Endvidere angreb man Philadelphia-fængslet for manglende religiøs omhu i forhold til de indsatte.⁹¹ Også isolationen anklagede man for ikke at være fuldstændig i en Pennsylvania-anstalt, idet fangerne kunne kommunikere via udluftningskanalerne, tilsyneladende uden at fængslets personale hørte det.⁹² I 1836 var man »almost sick of the experiment [in Philadelphia]«. ⁹³

Generelt udkrystaliserede der sig to hovedanklager mod Pennsylvaniasystemet: 1) Den totale isolation betød dårlige sundhedsforhold og afstedkom sindsyge blandt de indsatte, 2) Konstruktionen af ensomhedsfængsler var overordentlig bekostelig, og da arbejdet foregik i enkeltceller og ikke i fabrikslignende haller, blev fortjenesten ydermere mindre.

Men Pennsylvaniamodellens fortalere forsvarede deres hjertebarn, og kritikerne blev beskyldt for uhæderlighed. I en pamflet fra 1839 håbede en Pennsylvania-tilhænger, at de angiveligt fejlagtige angreb ville høre op og retfærdigheden ske fyldest: »When will self-interest, prejudice and passion cease to pervert truth and justice? When will the pleadings of reason and humanity and the verdict of experience be heard above the din and tumult of contradiction and controversy«. ⁹⁴

En hjælpende hånd fik den absolutte isolations fortalere rent faktisk fra fjendens lejr. Der opstod således sprækker i Boston-foreningens kompromisløse front mod Pennsylvania-systemet, og Auburn-modellen måtte pludselig modgå kritik fra »egne rækker«, utvivlsomt til Louis Dwights store fortrydelse. I 1845 ved foreningens årlige møde angreb en deltager den ensidige nedgørelse af Pennsylvania's fængsler og krævede en særlig upartisk undersøgelse af de to systemer. Det oprørske medlem henviste bl.a. til en af Bostons ansete døtre, Dorothea Dix, der havde udtalt sig til fordel for det fuldstændige afsondringssystem. Dix, der

⁹¹ 11. rapport, 1836, s. 38 f.

⁹² Kommunikationsproblemet havde særligt været tilstede i det såkaldte »Western Penitentiary« i Pittsburgh, Pennsylvania. Fængslet i Pittsburgh led dog under en ringere arkitektonisk konstruktion end søsterfængslet i Philadelphia i forhold til kommunikationsmulighederne fangerne imellem.

⁹³ Indledningen, ved Albert G. Hess, til »Reports of the Prison Discipline Society of Boston – The Twenty-nine Annual Reports of the Board of Managers 1826-1854 with a Memoir of Louis Dwight«, 1972, s. xix.

⁹⁴ Pamfletten blev udgivet 1839 i Philadelphia, og var forfattet af en J. Dobson, der langede kraftigt ud efter en skribent der i »the North American review« havde kritiseret Pennsylvania-modellen, bl.a. s. 13, 45 og 56.

allerede på dette tidspunkt var noget af en berømmethed, havde kastet sig ud i et omfattende velgørenhedsarbejde særlig for sindssyge. Hun var et eksempel blandt mange på en religiøs og utilitaristisk reformfortaler, der kæmpede for at forme et uroligt samfund efter stringente moralske principper. I 1845 kastede Dix sig ind i fængselsdebatten, og noget tyder på, at et anstrengt og ambivalent forhold til hendes hjemby var med til at præge hendes synspunkter. I værket »Remarks on Prison Discipline«, der var baseret på omfangsrige studier, konstaterede hun, at Pennsylvania-systemet udtrykte »*a more direct application and exercise of Christian rules and precepts*«. Samtidig beskyldte hun Louis Dwight for selvbedrag og udpegede Massachusetts fængslet i Charlestown som det ringeste af alle de Auburn-fængsler, der i hendes udlægning jo i forvejen haltede efter Philadelphias fængsel.⁹⁵

Blot året efter, i 1846, var den gal igen. Endnu et oprørsk medlem fra »The Boston Prison Discipline Society« var på færde og offentliggjorde en rapport om Pennsylvania-systemet. Rapporten var oprindelig udfærdiget for Boston-foreningen, der imidlertid først havde nægtet at publicere den og siden oven i købet nægtet at udlevere manuskriptet. Forfatteren fik dog omsider sin kopi og trykte det i et samarbejde med andre af foreningens kritiske sjæle. Rapporten konkluderede nådesløst, at »*the Auburn system is only a partial and imperfect Pennsylvania system*«. ⁹⁶ Auburnmodellen blev klandret for at udsætte de indsatte for et demoraliserende samvær, samt for at gøre brug af grov vold for at holde orden blandt de arbejdende. Sidstnævnte var i manges øjne et stort problem, og i både Sing Sing og Auburn blev piskan da også brugt flittigt. Ikke mindst Sing Sing-fængslets inspektør Elam Lynds nåede at blive berygtet for at opretholde et brutalt regime i sit fængsel.

Det angivelige problem med sindssyge i Pennsylvania-fængsler havde rapportens forfatter en interessant forklaring på. Den bestod først og fremmest i en henvisning til, at der var flere farvede i Philadelphias fængsel, end der var i New Yorks institutioner. Problemet med individer af denne »*mulatto race*« var, at de ikke kunne tåle indespærring lige så godt som »*men of pure Saxon blood*«. Endvidere måtte den farvede befolkning ifølge rapporten betegnes som »*very degraded*« og var ikke mindst »*addicted to those sexual excesses which lead particularly to cerebral derangement*«. ⁹⁷ Hvad der henvistes til her var, at fanger masturberede i deres

⁹⁵ Thomas J. Brown: »Dorothea Dix. New England Reformer«, 1998, s. 128 ff.

⁹⁶ Samuel Gridley Howe: »An essay on separate and congregate systems of prison discipline; being a report made to the Boston prison discipline society«, 1846, s. 18.

⁹⁷ Ibid., s. 76.

celler, hvilket altså blev udlagt som særligt værende »de farvedes« last. Dette blev af flere opfattet som et stort moralsk og patologisk problem, idet onani angiveligt påvirkede hjernen og resulterede i sindssyge. Denne forklaring på tilfældene af sindssyge var ikke ny, og kopieredes i øvrigt, som stort set alle argumenterne i systemkonflikten, også i Danmark, hvor Pennsylvania-tilhængere fremlagde et tilsvarende ræsonnement i deres forsvar for modellen.⁹⁸ Pointen var, at da der ikke ville være tale om at indespærre »farvede« i danske fængsler bygget efter Pennsylvania-modellen, havde man intet at frygte i den anledning.

Vi har her at gøre med en forklaringsmodel, der tydeligvis lægger sig op af den tidligere omtalte frygt for menneskets næsten utæmmelige drifter. Ikke overraskende anså man de angiveligt primitive racer for at være lettere påvirkelige i denne sammenhæng. Denne kombination af biologisk »viden« og moralsk asketiske normer er ligeledes et udmærket udtryk for sammenkoblingen af videnskab og mere eller mindre religiøst prægede forestillinger.

Kampen, om hvem der havde de bedste fængsler, fortsatte op igennem 1850erne. Om den hidsige systemdebat kan man sammenfattende sige, at en række problematiske sider af forholdene i de to typer institutioner kom til en større offentligheds kendskab. I forhold til Pennsylvanias fængsler drejede det sig særligt om tilfældene af sindssyge og de store økonomiske omkostninger, mens der blev fokuseret på voldelige afstraffelser og skadeligt fangesamvær i forbindelse med Auburn-institutioner. Endvidere tyder meget på, at debatten hurtigt blev præget af mere eller mindre politiske overvejelser og en nidkær form for hjemstavns-patriotisme. Ikke desto mindre er det værd at bide mærke i, hvorledes det teoretiske grundlag for de moderne fængsler levede videre, forholdsvis uanfægtet af den konstante kritik og de mange praktiske problemer, der opstod i anstalterne. Det var først fra og med 1860erne, at man for alvor begyndte at revurdere og justere isolationsprincippet.

På besøg i den nye verden

Efter at have set nærmere på »konkurrencen« mellem Auburn- og Philadelphia-systemet, og ikke mindst debattens niveau, skulle man måske tro, at udenlandske observatører ville have forholdt sig skeptisk og afventende. Men det var på ingen måde tilfældet. Rent faktisk fik de to systemer en enorm indflydelse på konstruktionen af moderne fængsler i hele den vestlige verden. Flere steder i Europa endte fængsel-

⁹⁸ RA, DK, 3 dep., udgående breve, nr. 2513, Fængselskommissionens beretning.

debatten simpelthen blot i et spørgsmål om, hvilken af de amerikanske modeller, man skulle vælge. Dette var eksempelvis tilfældet i Danmark. Men hvordan det overhovedet kunne udvikle sig i den retning, får vi et svar på ved at følge i fodsporene på nogle af de europæere, der valfartede til USA for at tage de nye fængsler i øjesyn. Flere af disse gæster var på officiel rejse for i deres hjemlandes tjeneste at vurdere de nye institutioner.

Den nok mest berømte delegation bestod af Alexis de Tocqueville og Gustave de Beaumont, der på vegne af deres fædreland rejste til USA i 1831. De to herrer konkluderede i deres beretning til den Franske stat: »*It seems to us, that, speaking in the abstract, the penitentiary system of the United States (the superiority of which over every other prison discipline appears incontestable) presents itself to France with all the chances of succes which a theory can offer...*«.⁹⁹

Som Beaumont og Tocqueville var de besøgende i reglen imponerede og bragte et positivt indtryk med sig hjem. Med i bagagen havde de også »systemkonflikten«, Auburn eller Philadelphia. Overvejelser for og imod fyldte store dele af de ofte omfangsrige rapporter, disse delegerede aflagde i deres hjemlande. De to franskmænd tog ikke selv direkte stilling til hvilken model, der var bedst, og konstaterede først og fremmest, at man burde efterligne amerikanerne, men de foreslog dog den franske regering, at man først forsøgte sig med Auburn-institutioner i Frankrig.¹⁰⁰

William Crawford afleverede i 1834 en rapport til det engelske parlament, efter på sin nations vegne at have besøgt nye amerikanske fængsler i 15 stater. Crawford fandt, at isolationsprincippet skabte det mest afskrækkende fængselsregime, han kendte til, og måske netop af den grund så han også positivt på forbedringsmulighederne. Crawford var derfor en stærk tilhænger af Pennsylvania-modellen, og skrev om det nye fængsel i Philadelphia:

»*Upon a carefull view of every part of the Eastern Penitentiary; after seeing the whole and examining a considerable number of the individuals confined in it, I have no hesitation in declaring my conviction that its discipline is a safe and efficacious mode of prison management; that it has no unfavourable effect upon the mind or health; and that; with the addition of moral and religious instruction in which this penitentiary is eminently deficient, solitary imprisonment, thus enforced, may be rendered powerfully instrumental not only in deterring but also in reclaiming the offender*«.¹⁰¹

⁹⁹ Gustave de Beaumont and Alexis de Tocqueville: »On the Penitentiary System in the United States and Its Application in France«, 1979 (1833).

¹⁰⁰ Ibid. s. 134.

¹⁰¹ William Crawford: »Report of William Crawford, Esq. On the Penitentiaries of the United States Adressed to his Majesty's Principal Secretary of State for the Home Department«, British Parliamentary Papers. Crime and Punishment – PRISONS. No. 2, Session 1834, s. 14.

De tilfælde, der i løbet af fængslets fire fungerende år havde været af sindssyge, tillagde Crawford ikke megen vægt. De skyldtes efter hans opfattelse ikke systemet. Crawford bemærkede dog, at regimet i »Eastern Penitentiary« ikke var fulstændigt originalt, idet han mente at lignende principper havde været benyttet i England ved fængslet i Gloucester allerede 40 år tidligere.¹⁰² Endvidere så han gerne, som antydet i passagen ovenfor, at der blev lagt større vægt på præstens rolle og den religiøse konfrontation med de indsatte, end det var tilfældet i Philadelphia-fængslet. Auburn-systemet opfattede Crawford nærmest som en discountudgave af Pennsylvania-modellen. Tavsheden var med Crawfords ord »*unquestionably a moral agent of great value*«, men den kun delvise isolation ødelagde angiveligt følelsen af ensomhed, og hele den religiøse og åndelige reformproces blev dermed forstyrret. Det var ydermere pisker og ikke afsondringen, der opretholdt ro og orden. Derfor troede Crawford ikke på, at Auburn-systemet ville skabe en langvarig disciplinær ændring af individet – en reformering ville så at sige ikke være ægte.¹⁰³

Crawfords argumentation er interessant, fordi den i store træk svarede til mange europæiske fængselseksperter opfattelse. Auburn-systemet blev tolket som et kompromis med isolationsidealet, mens Pennsylvania-modellen blev set som et renere og mere gennemført system. Dette var efter alt at dømme den væsentligste årsag til, at Pennsylvania-modellen vandt størst opbakning i Europa. Det kan derfor være svært at undervurdere disse eksperter betydning for fængslets udvikling i det vestlige Europa. Mange af reformfortalerne havde også en væsentlig indbyrdes kontakt, der i 1846 blev institutionaliseret ved den første internationale penitentiære kongres i Frankfurt. Det var en kontakt, der fortsatte igennem den resterende del af det 19. årh. og havde stor indflydelse på den fortsatte udvikling af europæiske fængsler.¹⁰⁴ Den nationalliberale statsøkonom C.N. David var det første danske medlem i dette netværk.

I Skandinavien holdt det moderne isolationsfængsel sit indtog senere end i England og Frankrig, samt naturligvis USA, omend man relativt hurtigt var med på noderne. I Sverige var debatten fra og med

¹⁰² Crawford kaldte endvidere »Glasgow Bridewell« for en »counterpart« til »Eastern Penitentiary«, mens sidstnævnte først åbnede fem år senere, *ibid.* s. 14. Som tidligere nævnt forsøgte man sig vitterligt med moderne fængselsprincipper i England sidst i 1700-tallet.

¹⁰³ *Ibid.* s.19. Den eneste anke Crawford havde mod Philadelphia fængslet var at den religiøse påvirkning af fangerne ikke var stærk nok.

¹⁰⁴ Se eksempelvis Nilsson, s. 225 ff, samt Teeters.

1830erne først og fremmest præget af udviklingen i Amerika. I 1832 foreslog den svenske »Stora Lagkomité« isolering indført ved fængselsstraf, og i en følgende udtalelse fra 1834 hældede komitéen mod Auburn-systemet. Imidlertid begyndte Pennsylvania-modellen at vinde tilhængere. Årsagen var netop den, at Auburn-systemet blev opfattet som en halv løsning i forhold til idealet om afsondring af de indsatte. I 1840 kastede den svenske kronprins sig ind i debatten med den såkaldte »gule bog«, hvori han helhjertet advokerede for indførelsen af et Pennsylvania-system, hvilket havde stor betydning for opinionen.¹⁰⁵ Da de første svenske cellefængsler åbnede i 1845-46, var det under indtryk af, at Pennsylvania-modellen var Auburn-systemet overlegent. I Norge nedsatte man i 1837 en kommission, der skulle anbefale reformer af landets straffeanstalter, og i 1841 konkluderede denne, at Pennsylvania-fængsler var det overlegne alternativ.¹⁰⁶

Også i Danmark orienterede man sig i forhold til den transatlantiske udvikling, og i 1841 drog C.N. David og arkitekten J. Friis til USA. De var sendt af kongen og Danske Kancelli for at bese og vurdere de amerikanske fængsler. Davids beretning fra denne rejse, som blev forelagt den tidligere nævnte fængselskommission af 1840, var grundlæggende formet som en debat af fordele og ulemper ved de to amerikanske systemer. David brugte megen energi på at argumentere for, at de mentale risici, isolering kunne medføre for fangen, ikke var et uoverkommeligt problem i en Pennsylvania-anstalt. Her kunne fangen angiveligt gøres arbejdsdygtig, og man kunne sørge for hans moralske opdragelse uden fare for hans helbred.¹⁰⁷ Denne antagelse var ikke ukritisk, for så vidt systemet ifølge David burde forbedres i forhold til de nordamerikanske forsøg. Alligevel opfattede han Pennsylvania fængslernes totale isolation som det eneste rigtige udgangspunkt for opnåelsen af de tilsigtede resultater. Fængselsstraffen blev med Davids ord først »... *tilstrækkeligen afskrækkende, når alt Samqvem og al Forbindelse imellem Fangerne indbyrdes gjøres umuligt...*«. Først da ville »*den fremskridende Demoralisation af Fangerne*« kunne forebygges »og *enkeltes Forbedring realiseres...*«. ¹⁰⁸ David mente endvidere, at fangen kunne gives en arbejdsdygtighed, der »*efter hans Løsladelse i høi Grad kan komme ham tilgode*«, hvorefter han konkluderede: »*Det er ogsaa blevet mig klart, at der i en philadelphisk Straffeanstalt kan sørges for Fangens elementaire og moralske Opdragelse, og at han kan nyde den Trøst*

¹⁰⁵ Nilsson, s. 175 ff.

¹⁰⁶ Erling Sandmo: »Den er ikke laget av lensmand og prest«, s. 47, i »ARR Idehistorisk Tidsskrift nr. 3, 1997.

¹⁰⁷ Statsoeonomisk Archiv 1843, s. 233.

¹⁰⁸ Ibid., s184.

og Opbyggelse, som en fælles Gudstjeneste er istand til at give, uden at for dette vigtige Øiemeds Skyld Isoleringen behøver at lide Afbræk«. ¹⁰⁹ Selv for en liberal og verdslig orienteret som David havde den religiøse påvirkning af fangerne stor betydning.

Mange amerikarejsende var som allerede vist enige med den danske observatør, og gradvis vandt Pennsylvania-modellen den største popularitet i Europa i modsætning til i USA, hvor de fleste stater fulgte Auburn-modellen, der tilsyneladende var mere fordelagtig i økonomisk henseende. Men ikke alle gæster fra de gamle kongedømmer ville være med til at prise de nye metoder. Forfatteren Charles Dickens besøgte USA i 1842, året efter David og Friis, og aflagde i sin iver for at se de moderne amerikanske institutioner adskillige fængsler og arrester et besøg. Dickens så positivt på Auburn-systemet, men blev chokeret over mødet med Pennsylvania-systemet, i Philadelphias »Eastern Penitentiary«. Besøget udgør et af de følelsesmæssige højdepunkter i Dickens rejsebeskrivelse »American Notes«. Den engelske forfatter betvivlede ikke de ædle intentioner, der lå bag fængslets virke, alligevel skrev han forfærdet: »I believe that very few men are capable of estimating the immense amount of torture and agony which this dreadful punishment, prolonged for years, inflicts upon the sufferers; and in guessing at it myself, and in reasoning from what I have seen written upon their faces, and what to my certain knowledge they feel within, I am only the more convinced that there is a depth of terrible endurance in it which none but the sufferers themselves can fathom, and which no man has a right to inflict upon his fellow-creature. I hold this slow and daily tampering with the mysteries of the brain, to be immeasurably worse than any torture of the body«. ¹¹⁰

Dickens' var en utroligt populær forfatter også i USA, og hans kritik blev flittigt benyttet i den fortsatte systemdebat. Udfaldene mod Pennsylvania-modellen var naturligvis en torn i øjet på systemets fortalere, og mange valgte uden tvivl at henhøre dem til den antipati, der ofte var mellem amerikanerne og de »hovne« englændere, der ikke sjældent opfattede »kolonien« som primitiv og uciviliseret. ¹¹¹

Men Dickens var ikke den eneste berømte forfatter, der har efterladt sig følelsesladede udtryk fra mødet med isolationsfængslerne. Vor egen

¹⁰⁹ Ibid. s. 233.

¹¹⁰ Charles Dickens: »American Notes« 1985 (1842). For en kritisk behandling af Dickens besøg i Cherry Hill fængslet, se Teeters og Shearer, kapitlet »Charles Dickens and his Cherry Hill Prisoners«. Efter min opfattelse er Teeters og Shearer i deres kritik ude i et misforstået forsvar for det fængsel de portrætterer.

¹¹¹ Se introduktion til »American Notes« (Penguin Classics), af John S. Whitley og Arnold Goldman.

H.C. Andersen udgav i 1851 sin beskrivelse af en rejse i Sverige, hvor han bl.a. havde besøgt et moderne cellefængsel, hvor de indsatte sad isoleret. Den svenske anstalt lå i Mariestad og havde tydeligvis gjort et stort indtryk på H.C. Andersen, der beskrev sit møde med fængslet som følger: »Som et stort Lyststed ligger denne Bygning, hvidkalket, smilende, med Vindue ved Vindue i en smuk Natur, ved et rindende Vand tæt udenfor Staden. Men snart opdager man, at der hviler en Gravs Stilhed over den, det er som om ingen boede der, eller som en i Pestens Tid forladt Vaaning ... Gallerier løbe langs Etagerne, og midt imellem disse har Præsten sin Prædikestol; her holder han om Søndagen sin Prædiken for en usynlig Menighed. Dør ved Dør aabnes halv for Cellerne ud til Galleriet, de Fangne høre Præsten, men kunne ikke see ham og han ikke dem. Det hele er en velbygget Maskine, til Mareridt for Aanden. I Døren til hver Celle er anbragt et Glas, stort som et Øie, en Klap udenfor dækker det, og her kan Bevogteren, ubemærket af den Fangne, see Alt, hvad denne foretager sig; men sagte, lydløs maa han komme, thi Fangens Hørelse er i Ensomheden forunderlig skærpet; jeg dreiede ganske sagte Klappen og mit Øie saae ind i det lukkede Rum, øiblikkelig mødte hans Blik mit«. ¹¹²

H.C. Andersen kunne konstatere, at der var luftigt og rent i cellerne, omend det var umuligt at se ud. Fængslets personale åbnede flere celler for den danske forfatter: »I een af disse var en ung, særdeles smuk Pige; hun havde lagt sig i sin Køie, men var, idet Døren aabnedes, hurtig sprunget ud, og hendes første Bestilling var at løfte Køien ned og rulle den sammen. Paa det lille Bord stod Krukken med Vand, og ved den laae Levningerne af noget Knække Brød, desuden Bibelen og aandelige Psalmer. I Cellen tæt ved var en Barne-morderske. Jeg saae hende kun gennem Dørens lille Glas, hun havde hørt vore Fodtrin, hørt os tale; men hun sad stille, knuget hen i Krogen ved Døren, som vilde hun skjule sig saa meget hun kunde; Ryggen var bøiet, hovedet næsten lige nede i Skjødets, og hænderne lagt over det. Den Ulykkelige var meget ung, sagde man«.

Oven på besøget, der tydeligvis påvirkede H.C. Andersen, følte han tilsyneladende trang til at retfærdiggøre isolationsfængslets eksistens. Alternativet var i princippet at se en tilbagegang for civilisationen i øjnene, og det var måske for meget for forfatteren, der ønskede det bedste for de stakkels beboere i fængslet: »Udenfor i det frie Solskin er det den travle Dag, herinde altid Midnatsstille; Ederkoppen, som spinder ned af Muren, Svalen, som maaske en enkelt Gang flyver tæt hen under Ruden der højt oppe, selv den Fremmedes Fodtrin paa Galleriet forbi Cellernes Dør er en Begivenhed i dette eensformige, stumme Liv, hvor den Fangnes Tanker rulle sig i sig selv. Man maa læse om Inquisitionens marterfulde Fængsler, om de sammenkædede Slaver

¹¹² Dette og de følgende citater, H.C. Andersen: »I Sverrig«, 1851, s.29-33.

paa Bagnerne, om Venedigs hede Blykamre, om Brøndenens sorte, vaade Svælg, gjennemrystes af disse Billeder; for med roligere hjerteslag at vandre i Cellefængslernes Galleri; her er Lys, her er Luft, her er – menneskeligere. Hvor Solstraalen mildt lyser ind til den Fangne, vil ogsaa Straalen af Gud lyse ind i Hjertet«.

H.C. Andersen valgte således i sidste instans at fæste sin lid til religionens allestedsnærværende kraft og styrke, præcis som blandt andre Howard og Crawford havde gjort det før ham. Den danske digters ambivalens fremgår imidlertid også af hans dagbog, hvori han tørt konstaterer: »Disse Fængsler ere vist gavnlige, men som en Gift skal de anvendes med største Forsigtighed«. ¹¹³

Måske havde Dickens og H.C. Andersen, som de brillante forfattere de var, en evne til at leve sig ind i den enkelte fanges sindstilstand, som afveg grundlæggende fra den måde hvorpå Pennsylvania-systemets fortalere forstod den menneskelige psykologi. I hvert fald deler de to forfattere en dystert og uheldsvanger grundtone i deres beskrivelse af isolationsfængslet, omend H.C. Andersen i modsætning til Dickens alligevel søgte at tro det bedste. Under alle omstændigheder havde de amerikanske fængselsprincipper, de berømte forfatteres skræmmende ord til trods, altså fantastisk gennemslagskraft i Europa. I Danmark fik de amerikanske systemer også omtale. Hvad dette betød, og hvordan situationen i det hele taget var i de danske straffeanstalter, skal vi se nærmere på i det følgende.

De moderne fængselsprincipper i danske medier – før 1830

Allerede i 1796 havde de tidlige isolationsforsøg i Walnutt Street-fængslet i Philadelphia været genstand for rosende omtale i en dansk publikation, af generalmajor og kammerherre Ernst Fredrik Waltersdorff. ¹¹⁴ Den danske offentlighed stiftede således allerede på tærsklen til det 19. årh. bekendtskab med amerikanske forsøg med indespærring. Waltersdorffs tekst var tilsyneladende med til at inspirere et filantropisk arbejde, idet et antal borgere på Fyn sandsynligvis i 1797 stiftede landets første fængselselskab, der skulle virke til »*tabte borgeres frelse*«. ¹¹⁵ Efter alt

¹¹³ »H.C. Andersens dagbøger 1845-1850«, 1974, s. 366.

¹¹⁴ Se månedsskriftet *Minerva*, nov. 1796. Waltersdorff havde ikke selv besøgt Walnutt Street-fængslet, men arbejdede ud fra et manuskript af franskmændene Rochefoucauld-Liancourt, der havde besøgt anstalten i 1796. Se videre Ignatieff, s.70. Artiklen blev oversat til svensk, Nilsson s.108.

¹¹⁵ »Fængselselskaberne i Danmark« i *Nordisk Tidsskrift for Fængselsvæsen* 1878, s. 114 f. Selskabet fik tilladelse til at undersøge fynske fængsler (herunder sandsynligvis arrester). Se i øvrigt *Collegialtidende* 1798, s. 305 ff.

at dømme satte dette selskab sig dog ingen afgørende spor, og i hvert fald førte dets arbejde på ingen måde til væsentlige ændringer i landets straffeanstalter. Få år senere i 1804 tilvejebragte J. Paludan den danske offentlighed viden om en anden af samtidens store opfindelser i fængselsmæssig henseende. I artiklen »*Panopticum, et forslag til Tugt- og Forbedringshuus*« beskrev Paludan således Benthams storslåede idé om den arkitektonisk sindrige panoptiske institution. Men heller ikke disse skrivelser kastede væsentlige reformer af sig. Knap et halvt århundrede skulle der gå, før moderne fængsler blev bygget. En forklaring blandt flere finder man ved at vende sig til landets førende strafferetlige ekspert i det meste af 1800-tallets første halvdel. A.S. Ørsted, der fra 1813 var deputeret i Danske Kancelli, gav således i en artikel i Juridisk Tidsskrift i 1828 udtryk for stærk skepsis overfor isolationsfængsling og de dertil knyttede forbedringstanker. Det var vel at mærke på et tidspunkt, hvor flere jurister i nabolandet Sverige havde ytret sig i positive vendinger om forbedring af kriminelle.¹¹⁶ Ørsted mente imidlertid, at straffens vigtigste formål var afskrækkelsen og ikke forbedringen, som han ikke havde den store tiltro til. »*Der er vistnok meget Blendværk i de Forhåbninger*«, skrev Ørsted om troen på de nye straffeanstalters forbedrende karakter.¹¹⁷ Den danske jurist mente overhovedet ikke, at man kunne fæstne lid til en fanges angivelige moralske forbedring i et fængsel: »*De Prøver paa et forbedret Sindelag, som den Skyldige kan give i sin ufrie Tilstand, kunne aldrig have nogen fuldkomment bevisende Kraft*«,¹¹⁸ konstaterede Ørsted og fortsatte: »*Er den Skyldige et Menneske af god Opdragelse, af dannede Sæder, af Selvbeherskelseskraft, saa vil han vide at undgaae Alt, der kunde skade ham hos sine Tilsynsmænd, og derimod vinde disse ved et stille og ordentligt Forhold; Angeren vil let lade sig hykle, og i Særdeleshed vil den nedbøiede Stemning, som fornemmeligen vil indfinde sig hos den Forbryder, der forhen har levet i en lykkelig og agtet Stilling, kunne antage Characteren af en virkelig Anger over Forbrydelsen. Selv i den Skyldiges Gemyt vil denne let forene sig med hiin, uden at dog*

¹¹⁶ Se Johan Söderberg: »Views of the Criminal in Early Nineteenth-Century Sweden«, i »Only Human. Studies in the History of Conceptions of Man« Arne Jarrick (red.), 2000. Se endvidere Nilsson.

¹¹⁷ A.S. Ørsted: »Om Dødsstraffens Retfærdighed og Hensigtsmæssighed«, i Juridisk Tidsskrift, 15. bind, 1. hæfte, 1828, s.237. Artiklen var udformet som en anmeldelse af franskmændens Charles Lucas afhandling »du système pénal et du système répressif en général, de la peine de mort en particulier«. Vagn Lyhne berører med udgangspunkt i samme artikel netop Ørsteds antipati mod forbedringstankerne i »Det hemmelige selskab«, i Den jyske historiker nr. 83/84, maj 1999, s. 164. Se endvidere Knud Waaben: »Ørsteds opfattelse af strafformål og straffastsættelse« i »Anders Sandøe Ørsted 1778-1978« ved Ditlev Tamm (red.), 1980.

¹¹⁸ Ibid, s.234.

Angeren er saa ren og grundig, at Man kunde stole paa hans virkelige moralske Helbredelse«. ¹¹⁹ Ørsted mente altså, at den indsatte, bevidst eller ubevidst, kunne hykle sig igennem sin afsoning. Var det tilfældet, ville staten i realiteten ikke kunne kontrollere gennemførelsen af den tiltænkte straf, men snarere være til grin overfor den kriminelle. Ørsted berører her et væsentligt tema, der også dukkede op i fængselskommissionens arbejde 1840-42, nemlig at de moderne fængsler udgjorde en kunstig ramme omkring en forbedring, der angiveligt skulle være bestandig og således kunne opretholdes ude i den virkelige verden. Men at man lærte at opføre sig ordentligt i et cellefængsel, hvor alle fristelser var fjernet, gav måske ingen garantier for livsførelsen i det fri.

Allerede året efter fik de amerikanske innovationer dog en anderledes positiv omtale i danske medier, da C.N. David i Statsoeconomisk Archiv skrev om »*Forbrydelsernes Tilvæxt*«. David mente, at man måtte søge at »*gjøre Fængslerne til de almindelige Dannelsesanstalters om end sørgelige saa dog nødvendige Supplement*« og henviste til de nye nordamerikanske fængsler som et nyttigt forbillede. ¹²⁰ Senere i 1830erne satte C.N. David igen fokus på straffeanstalterne og slog for alvor på tromme for reformer efter amerikanske principper. På det tidspunkt havde udviklingen af de danske fængsler stået i stampe i mange år.

En march på stedet

Det danske fængselsvæsen, der fik en landsdækkende udbredelse i 1740-50erne, blev ikke genstand for nogle grundlæggende forandringer før ca. 100 år senere – hverken hvad angår udseende, indretning eller procedurer og reglementer. En strafferetlig reformproces var ellers sat i gang sidst i 1700-tallet, præcis som det var tilfældet i store dele af Europa. Under Struensees korte regeringstid slog oplysningens bølger ind over Danmark, og selvom en del reformer blev omgjort efter hans fald, så bestod andre. Eksempelvis Hof- og Stadsretten, der var blevet oprettet i 1771 og udtrykte en rationalisering af retsmaskineriet. Vil-kårligheden var blevet mindsket, og en stigende professionalisering havde fundet sted, hvor fastansatte dommere tog sig af særlige led i den juridiske proces. ¹²¹ Sporene af et strafferetligt opbrud, med tydelig inspiration i Beccarias tanker og principper, ser man endvidere i revolutionsåret 1789, hvor den danske konge satte en ny såkaldt tyverifor-

¹¹⁹ Ibid., s. 235.

¹²⁰ Harald Jørgensen: »C.N. David«, s.151 f.

¹²¹ Jørgensen, s. 157 ff., samt Tamm, s. 156.

ordning i kraft. Heri hed det bl.a., at straffeloven skulle »*bestemme et så billigt og passende Forhold imellem Misgerningens forskellige Grader og samme Straffe*«. ¹²² Der var i vid udstrækning tale om en virkeliggørelse af Beccarias forestilling om den rationelle retspleje, hvor man søgte at skabe proportionalitet fremfor vilkårlighed mellem straf og forbrydelse. I forordningens indledning blev det endog fremhævet, at straffen ikke behøvede at være hårdere end nødvendigt af hensyn til den offentlige sikkerhed. A.S. Ørsted betegnede forordningen som »*en adel Frugt af den menneskekærlige Strafferets Grundsætninger*«. ¹²³

Men den omfangsrige strafferetlige reformproces satte sig aldrig for alvor spor i de danske fængsler. Intentionerne var ellers tilstede. I perioden fra starten af 1790erne indtil krigsudbrudet i 1807, blev et større arbejde sat i værk for at forbedre landets fængsler og arresthuse. Inspirationen kom tydeligvis fra de nye tendenser, som særlig Howard havde fremført i sin kritik af de europæiske fængsler. Blandt andet havde tanken om det uheldige ved de kriminelles samkvem vundet en principiel opbakning. I 1790 indførtes en såkaldt forbedringshusstraf, og i 1793 gennemførtes en forordning, der foreskrev en bedre indretning af landets fængsler. Formålet var bl.a. at opnå hygiejniske forbedringer, samt en hensigtsmæssig opdeling af fangerne, så en eventuel skadelig moralsk påvirkning mindskedes. I 1790 havde kancelliet i øvrigt taget de første skridt til, at provinsens arresthuse skulle undersøges, og i 1803 vedtoges årlige inspektioner af bl.a. provinsens arrester. Året inden havde man i øvrigt påbegyndt en ambitiøs plan, ifølge hvilken der skulle oprettes egentlige forbedringshuse i et større antal provinsbyer. Arkitekttegninger blev rundsendt, lokale direktioner nedsat og en overordnet bygmester udpeget i 1807, men med krigens komme gik projektet i sig selv. ¹²⁴ Dermed rakte forbedringerne af landets egentlige fængsler, tugt- og forbedringshusene, stort set ikke ud over 1793-forordningen, der i vid udstrækning må betegnes som en hensigtserklæring, der ikke for alvor lod sig realisere under de givne forhold. Ikke desto mindre er det altså tydeligt, at de tanker og principper, Howard satte på dagsordenen, blev planlagt gennemført her i landet – dog uden det helt store resultat i praksis. Som vi skal vende tilbage til, så var der i de danske fængsler og arrester i 1830erne ikke ligefrem lagt voldsomme hindringer i vejen for de indsattes samkvem. Et andet eksempel på, at hensigt-

¹²² Tamm, s. 228.

¹²³ Ibid., s. 216 f.

¹²⁴ Se Knud Voss: »Bygningsadministrationen i Danmark under Enevælden« 1966, s. 264 ff., 304 og 410. Se Schous forordninger vedr. 1790 og 1793 forordningerne.

terne ikke førte praktiske resultater med sig, er kancelliets planer først i 1800-tallet for at afskaffe fæstningsarbejdet i et forsøg på at rationalisere og forbedre landets straffesystem. På grund af pladsmangel i straffeanstalten på Christianshavn fik fæstningsarbejdet i stedet en renaissance, og da anstalten på Christianshavn brændte i 1817, blev planerne arkiveret.¹²⁵

En medvirkende årsag til, at der ikke blev bygget moderne fængsler i Danmark, var naturligvis den politiske og ikke mindst økonomiske udvikling, som nationen oplevede i starten af 1800-tallet. Napoleonskrigene satte landet i en vanskelig situation, og efter det engelske bombardement i 1807 var rollen som neutral med solide indtægter ved den danske handelsflåde foreløbig udspillet. Nationen var havnet i den franske lejr og i 1813-14 endte det med statsbankerot og afgivelse af Norge. En gennemgribende og kostbar reform af landets straffeanstalter var ikke just på dagsordenen. Måske betød den manglende indgriben, at de indsatte endog oplevede forværrede kår. I Christianshavns Tugt-, Rasp, og Forbedringshus bredte utilfredsheden sig i hvert fald, og den 25 juni 1817 tog fangerne sagen i egen hånd og gjorde oprør.¹²⁶ Der havde ved flere lejligheder været ballade i de foregående år, bl.a. pga. en angiveligt elendig kost, men helt galt gik det først i 1817, hvor anstalten blev brændt ned af fangerne og flere undslap. Enevælden reagerede hurtigt og brutalt. En standret blev nedsat allerede samme dag, og efter 40 timers uafbrudt arbejde blev de første syv dødsdomme afsagt. Kort efter blev henrettelserne sat i værk på gammeldags maner. Tusinde af tilskuere, halshugning og de uheldiges hoveder på stager. De progressive reformer lod tilsyneladende vente på sig. I 1817 var det i hvert fald ikke oplysning, humanisme og proportionalitet i straffene, der blev diskuteret under standrettens forhastede arbejde. I kancelliet strittede Ørsted dog imod, men forgæves. I stedet fulgte flere undersøgelser og flere domme i september måned, heriblandt ti dødsdomme – halshugning med eller uden »stejling«. Nogen forbedring af fangernes forhold blev der ikke tale om. Tværtimod strammede man umiddelbart efter oprøret straffene for forbrydelser begået af fanger i anstalten på Christianshavn. Kongemagten tog dermed et skridt tilbage i retning af 16-1700-tallets

¹²⁵ Collegial Tidende 1834, s. 346. I øvrigt kan det nævnes, at den spanske »verdensmand« og rejsende Miranda besøgte København i 1787, og bl.a. aflagde hovedstadens fængsler visit. Miranda udfærdigede på baggrund af sine observationer et memorandum, og gjorde sig til talsmand for reformer.

¹²⁶ Vedr. dette oprør se primært Jens Engberg: »Dansk guldalder, eller oprøret i Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset i 1817«, 1973. Se endvidere Stuckenberg, bd. II. De følgende oplysninger stammer fra disse to kilder.

retspraksis, idet man lovfæstede, at enhver, der deltog i »*Sammenrottelse ... hvorunder nogen Slags Vold øves*«, eller »*endog i fjerneste Maade*« understøttede ballademagere eller modsatte sig ordrer til »*Ordens og Roligheds Opretholdelse*«, skulle henrettes og have hovedet sat på en stage og kroppen lagt på hjul og stejle.¹²⁷

Alt i alt var det måske ikke så underligt, at nogle fandt forholdene i landets anstalter utidsvarende i 1830erne. De forhold, som John Howard havde ladet sig forarge over ca. 60 år tidligere, var tilsyneladende ikke ændret nævneværdigt. I en Norbert Elias-terminologi ville man sige, at hvad der i 1830erne gik i svang i de danske fængsler var ude af trit med den civiliserede adfærd, der udvikledes og trivedes hos det fremvoksende borgerskab. Rent faktisk fik København i 1841 igen besøg af engelsk filantropi, idet den berømte Elisabeth Fry sammen med sin bror John Gurney aflagde hovedstadens straffeanstalter besøg. De to englændere afleverede et længere andragende til kongen og beklagede en lang række forhold i de besøgte institutioner. De fandt den religiøse omhu ringe, og klagede bl.a. over den korporlige afstraffelse af opsæt-sige og de overfyldte arrestlokaler, hvor lys og luft var en mangelvare. Den første anklage blev i store træk ikke modsagt af de berørte institutioner og direktionen for Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset indrømmede eksempelvis, at fangerne »*i religiøs og moralsk Henseende [var] så godt som overladt til sig selv*«. ¹²⁸ Det var imidlertid ikke alene udlændinge, der fandt anledning til at klage over situationen i landets fængsler. I 1830erne greb flere danskere pennen.

»*Forværelsens højskoler*« – kritik af de danske straffeanstalter

Den allerede citerede C. N. David, der var en af frontfigurene i den senere såkaldte liberale bevægelse, blev primus motor i forsøget på at skabe opmærksomhed omkring nødvendigheden af fængselsreformer her i landet. I 1830 var David blevet professor i statsøkonomi ved Københavns Univeristet, og i 1834 var han med til at starte de liberales hovedorgan »Fædrelandet«. Allerede året efter benyttede David dette skrift til at fremføre sit syn på landets straffeanstalter, og fulgte dermed op på sine skrivelser fra 1829.¹²⁹ Under overskriften »*Om Forbedringssystemet*« revsede David de danske fængsler og berettede om de nye amerikanske

¹²⁷ Schous forordninger, 16 juli 1817.

¹²⁸ Forestilling nr. 146, Danske Kancelli, 2 dept., 1842 – inkl. resolvering af d. 25 juni.

¹²⁹ Vedr. C.N. Davids livsbane generelt, se Jørgensen. Efter enevældens fald indtog David poster som nationalbankdirektør og finansminister.

reformer. David fastslog, at »saaledes som Straffeanstalterne ere hos os, og vi dele heri Skjæbne med flere af Europas Stater, ere de ikke Forbedringsanstalter men forværrrelsens Høiskoler«. ¹³⁰ Problemet var bl.a. de frie samkvemsforhold, der herskede i anstalterne, hvor de hærdede forbrydere fordærvede de resterende mere eller mindre uspolerede individer, f.eks. unge førstegangsforbrydere. David hæftede sig særlig ved det store tilbagefald til kriminalitet, man kunne konstatere blandt de danske fanger, idet mange af de indsatte var recidiver – dvs. lovovertrædere, der tidligere havde været straffet med fængsel. Den 1. januar 1835 sad der således 187 fanger i Viborg Tugthus, hvoraf 70 havde siddet i denne anstalt før, mens hele 137 havde været straffet tidligere. ¹³¹ Dette voldsomme tilbagefald forårsagedes ifl. David bl.a. af den demoralisering, som fangerne nære omgang førte med sig. En vigtig del af løsningen bestod derfor i at afsondre fangerne, så »den unge endnu ikke bundløs fordærvede Fange« undgik, »den Forlokkelse og Forførelse, der går i Svang ... hvor den største i Synden udøver et naturligt Aristokrati over Begynderen i Lasten«. ¹³² Fangerne var individer, der skulle beskyttes, fordi de ikke selv magtede at løsrive sig fra gemenhederne. Midlet var isolation og streng disciplin, som foreskrevet af de amerikanske systemer.

David mente, at de nye principper byggede på ny viden om den kriminelles væsen, og hele fængselsreformprojektet blev tydeligvis præsenteret som en form for paradigmeskift, der hvilede på moderne videnskabelig erkendelse. Som David senere konkluderede, så hidrørte de danske straffeanstalter »for en stor Del fra en Tid, da man næsten udelukkende ansaae Forbryderens Uskadelighed for Samfundet for Fængslingens Hovedøiemed. Begrebet om Straffens Væsen og Hensigt var dengang endnu dunkelt, og på at efterforske de forskellige Straffearters physiske og psykiske Virkninger paa Fangen havde man endnu ei tænkt«. ¹³³ Men også for den liberale og rationelle C.N. David udviklede denne videnskabelighed sig i snæver sammenhæng med det religiøse. David indentificerede således to grundelementer i de nye amerikanske fængsler. Det var for det første tilfældet, »at Nordamerikanernes practiske Sands og den på materiel Fordeel

¹³⁰ Fædrelandet, nr. 40 1835, s. 1. Allerede i 1829 havde David kastet sig ud i en debat af forbrydelsens væsen, idet han i »Statsoeconomisk archiv« kritiserede den tyske fængselsekspert N.H. Julius' værk »Vorlesungen über die Gefängniskunde«. I denne artikel berørte David, hvordan fængslerne kunne gøres til dannelsesanstalter. Harald Jørgensen »C.N. David«, s. 151.

¹³¹ Ibid. s. 2.

¹³² Ibid. s. 2.

¹³³ Statsoeconomisk Archiv, bd. 1, 1843, s. 1. Davids skrivelser mødte sporadisk modstand på tryk i »Dagen«, samt »Søndagen«, Jvf. Jørgensen 1950, s. 161.

rettede Speculationsånd, der er et Grundtræk i deres Nationalcharacter, snart lod dem gennemskue den også materielle Fordeel, som selv de mest kostbare Straffeanstalter bringe Staten, når de opnåe deres Hensigt, og når Forbrydelsernes hyppige Gjentagelse ved dem bliver modarbejdet; medens på den anden Side det religiøse Liv, der, langt fra at være gået tilgrunde i Fristaterne, tværtimod under Frihedens Skygge har vundet ny Styrke, understøttede en Bestræbelse, der gik ud på at reise den moralske faldne, og at gjenføde den, der syntes at være gået sædeligen tilgrunde».¹³⁴

En bedre illustration af sin tese om sammenhængen mellem de protestantiske retninger og udviklingen af et moderne samfund baseret på bl.a. rationalitet, kunne Max Weber næppe forlange. David så netop amerikanernes rationelle praktiske sans og deres nyvundne religiøsitet som de væsentligste faktorer bag de moderne fængselsers gennembrud – de fængselsystemer han ønskede, at Danmark skulle importere.

Også andre fremstående borgere meldte sig som kritikere af landets straffeanstalter. I 1839 udgav Generalkrigskommissær Dr. Jens Veibel Neergaard et skrift, hvori han bramfrit konstaterede, at ingen del af »Statsstyrelsen« var så ufuldkommen som fængselsvæsenet. »Selv vore såkaldte Forbedringshuse er jo en Skole for de groveste Laster«, skrev Neergaard.¹³⁵ Neergaard havde ellers i 1838 skrinlagt sine planer om netop denne udgivelse, idet Stænderforsamlingerne havde sat varetægtsfængslerne på dagsordenen. Men Neergaard bemærkede, at flere »vægtige Stemmer« ved den lejlighed havde udtalt, at landets straffeanstalter ikke var så »slette, som de i Almindelighed holdtes for«.¹³⁶ Det fik Generalkrigskommissæren til at gribe pennen. Som hos David var forbilledet de amerikanske anstalter. Råd- og Domhusets indretning gjorde ifølge Neergaard disciplin til en umulighed, Straffeanstalten ved Christianshavn var en »Høiskole for de groveste Forbrydelser« og slaveriet i Danmark kaldte han en »høijst fordærvende Forsørgelsesanstalt«, med henvisning til manglende iværksættelse af slaverne, samt de store summer staten brugte på mad, opsyn osv.¹³⁷

I 1838 havde Neergaard også berørt problemet med landets straffeanstalter i en udgivelse, der omhandlede tre af tidens mest omtalte mordere. Denne bog var muligvis med til at fremtvinge en form for forsvarsskrift fra en af hovedpersonerne. Ole Kollerød skrev således sine

¹³⁴ Ibid. s. 23.

¹³⁵ Jens Veibel Neergaard: »Bidrag til Kundskab om Hovedstadens Straffeanstalter og Varetægtsfængsler, med stadigt Hensyn til de nyere nordamerikanske Straffeanstalter«, Retizels forlag 1839, s. 5.

¹³⁶ Neergaard 1839, forordet.

¹³⁷ Ibid. s. 6, 51 og 72.

erindringer i 1840, mens han sad og ventede på resultatet af sine appeller til højesteret og kongen – han var dømt til døden.¹³⁸ Kollerøds erindringer er, som et af de få eksempler på livet anskuet fra samfundets bund, en unik kilde, der også beretter om livet i tidens danske straffeanstalter. Neergaard og David kunne næppe have fundet en bedre illustration af deres anklager end de beretninger, Kollerød havde fra sine utallige fængsels- og arrestophold. Om sidstnævnte skrev Kollerød sammenfattende: »*Ia, de fordømt Arrester, de har rent fordærvet mig, da man ikke hører der andet, en som hvem der be[dst?] kan stiele og give den bedst forklareng; og saa ser man her Mensker, som nedlader dem saa dybt for at styre deres unaturlig Vellyst med dise smaa Dreng, som sider hos dem i Arest, som ikke ingang Dyrne nedlader dem saa dybt, som slige Mensker gør*«. ¹³⁹

En række sager, der blev omtalt i kancelliets udgivelse »Collegial Tidende«, tydeliggør ligeledes disciplinærproblemer i straffeanstalterne. I 1834 blev en islandsk rasphusfange i Christianshavn eksempelvis dømt til døden for at have overfaldet en opsynsmand og stukket ham gentagne gange med en kniv, han ellers brugte til sit arbejde. Denne episode vidner i sig selv om manglende kontrol hos opsynet. Endvidere hævdedes det, at islændingen gentagne gange havde slagsmål med andre fanger. Staklen opførte sig ellers ofte godt og undertiden sang og læste han religiøse tekster så højt, »*at han forstyrrede de andre Rasphusfanger naar de vilde sove*«. ¹⁴⁰ Desværre blev den islandske fange ustyrlig, når han drilledes. Historien vidner om, hvordan systemet ikke kunne håndtere dette. Resultatet blev en hårdt såret opsynsmand og en fanges dødsdom. I 1833 havde der angiveligt været hele 17 sager i Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset omhandlende opsætsighed mod opsynet og brug af eller trusler med kniv. ¹⁴¹

Også Kollerød fortæller om slagsmål fangerne imellem. Historier der kunne tyde på, at opsynet var utilstrækkeligt, og at disciplinen var begrænset. Ved Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset opstod der eksempelvis fjendskab mellem Kollerød og en gruppe homoseksuelle fanger. Den iltre Kollerød beretter: »... *jeg kom sommetider i Haangemeng med dem, fordi jeg skælde dem ud for deres Liderlighed*«. Ved en bestemt lejlighed slog

¹³⁸ Ole Pedersen Kollerød: »Min historie«, 1978 (1840). Teorien om at Neergårds bog om de tre mordere, herunder Kollerød, skulle have provokeret Kollerød til at skrive sine erindringer, er fremført af Jørgen Dieckmann Rasmussen i en anmeldelse af førnævnte værk, Fortid og Nutid, 1981, s. 284 ff.

¹³⁹ Ibid. s. 31.

¹⁴⁰ Collegial Tidende 1834, s. 168.

¹⁴¹ Stuckenberg, bd. II, s. 195.

han en af disse medfanger i gulvet, hvorefter denne bed Kollerøds fanger itu.¹⁴²

Da Stænderforsamlingerne i 1838 debatterede tilstanden i landets arresthuse, nåede man den konklusion, at de klager, der blev fremført over »*det ufuldkomne i vore Fængsels Tilstand*«, var velbegrundede, omend det ikke var muligt at samle opbakning omkring omfattende reforminitiativer.¹⁴³ Kancelliet forsikrede i 1839, at landets regering absolut havde gjort meget for at forbedre landets fængsler,¹⁴⁴ men da fængselskommissionen nedsattes i 1840, begyndte den at forberede en grundlæggende revision af dansk straffepraksis. Man valgte at tage udgangspunkt i de nye amerikanske principper, men kunne ikke enes. Et flertal i kommissionen foretrak Pennsylvania-systemet, mens et mindretal var tilhængere af Auburn-modellen. Kancelliet støttede i sin behandling af sagen mindretallet, men Christian 8. skar igennem og resolverede at både Auburn- og Pennsylvania-fængsler skulle konstrueres i kongeriget og udgøre grundstammen i det fremtidige danske fængselsvæsen. De ekstensive reformer, der således blev vedtaget i 1842, vidner om, at man anså situationen i straffeanstalterne for så problematisk, at handling var nødvendig. I fængselskommissionens betænkning fra 1842 var dommen over landets fængsler hård. Ifølge kommissionen hidrørte tugthusene fra en tid, hvor man kun tænkte på en øjeblikkelig uskadeliggørelse af fangen, i forhold til samfundet, »uden hensyn til blot at forebygge, *Fangens yderligere moralske Fordærvelse, endsige til, ved Straffens Udsoning at virke til at gjøre ham mere skikket til engang igjen at indtræde i Samfundet...*«. ¹⁴⁵ Vejen var banet for et moderne fængselsvæsen i Danmark.

Rationalitet, religion og modernitet

Det moderne fængselsprojekt slog, efter indledende forsøg i både England og USA, for alvor igennem i 1820ernes Nordamerika. Den tankeverden, der lå bag opførelsen af de nye institutioner, var præget af både religiøse og rationelle principper og idealer. I ideen om det perfekte

¹⁴² Kollerød, s. 77.

¹⁴³ Collegial Tidende 1839, s. 588. Vedr. selve debatten, se Roskilde Stændertidende 1838. Da man i 1842 igen tog situationen i straffeanstalterne op til debat ved stænderne (nu vedr. fængslerne), var enigheden i forhold til det nødvendige i reformer langt mere udbredt. Men på dette tidspunkt havde kongen da også allerede resolveret, at nye fængsler skulle bygges efter både Auburn- og Pennsylvania-systemet, se Roskilde Stændertidende 1842.

¹⁴⁴ Ibid. s. 589.

¹⁴⁵ RA, DK, 3 dpt., udgående breve, nr. 2513, Fængselskommissionens betænkning, s.14. Originalens understregning.

fængsel og den gode moral fandt disse forestillinger sammen og udgjorde et væsentligt led i opbyggelsen af det moderne samfund. Når Dorothea Dix talte om Pennsylvaniasystemets implementering af kristendommens regler, William Crawford om den ensomme fanges kontakt med religionen, og når medlemmer af den danske fængselskommission skrev om den kriminelles møde med den barmhjertige Gud, så var det, fordi de alle opfattede de nye fængselssystemer som virkeliggørelsen af kristne værdier, der kunne rejse den moralsk faldne. Praksis udviklede sig forskelligt i fængsler verden over, også selvom de blev bygget efter de amerikanske modeller, og det er forskelligt, hvilken vægt de religiøse principper blev tillagt i hverdagen. I mange Auburn-fængsler spillede økonomiske hensyn uden tvivl en større rolle end religiøse, og der var utvivlsomt mange, der ikke tog forbedringsidealerne alvorligt, når det kom til stykket. I USA's sydstater søgte man eksempelvis fra og med 1800-tallets anden halvdel at intensivere den økonomiske udnyttelse af fangerne ved at udleje de indsattes arbejdskraft til private, med minimal kontrol fra staten.¹⁴⁶ Vi ved imidlertid samtidig, at i talrige af 1800-tallets nye fængsler – særligt Pennsylvania-anstalterne – indtog fængselspræsten og forsøgene på åndelig påvirkning en hovedrolle.¹⁴⁷ At religiøse forestillinger var en af grundpillerne i fængselssystemernes opbygning og teoretiske grundlag og en medvirkende årsag til deres sejrsgang gennem Europa, bør under alle omstændigheder ikke betvivles. Det betyder på ingen måde, at tilhængere af de nye fængselsprincipper var fanatisk religiøse. C.N. David er et glimrende eksempel på en rationel moderne borger, der næppe førte et særligt religiøst liv, men alligevel hæftede sig ved både de videnskabelige og religiøse forhold, der knyttede sig til de nye fængselssystemer. I praksis var han med til at placere både religiøse mål og midler centralt i senere danske straffeanstalter. I Pennsylvania-fængsler var kristendommen et værktøj, der anvendtes i forbedringsprocessen, men religionen var samtidig et mål, idet det ønskede produkt var den gode religiøse borger. Alligevel vil det være forkert, at konkludere at alle tilhængere af 1800-tallets nye fængsler bevidst ønskede at opprioritere kristendommen. De moderne fængsler byggede på en bred vifte af forestillinger, ligefra ny videnskabelig »viden« om menneskets væsen og moral, om arkitekturens muligheder, om isolationens virkning på forbryderens karakter, om sundhed og kor-

¹⁴⁶ Donald R. Walker: »Penology for Profit. A History of the Texas Prison System 1867-1912«, 1988, samt Martha A. Myers: »Race, Labour & Punishment in the New South«, 1998.

¹⁴⁷ Se eksempelvis Priestley, s. 91 ff. og Nilsson, s. 305 ff.

rette mængder af frisk luft m.m. Isolationsfængslet var på den led videnskabens og religionens fælles sejr i kampen mod forbrydelsen – kampen for et bedre samfund. I en opbrudstid, hvor gamle autoriteter svandt i styrke, lurede frygten for sammenbrud, og kravet om en ren moralsk indstilling og selvkontrol udgjorde et forsøg på at redde den samfundsmæssige integritet. Det moderne fængsel var det værktøj, der skulle sikre den moralske påvirkning, og religionen bar netop i den forbindelse et hovedansvar. Det religiøse var i perioden i grove træk fjernet fra lovenes udformning, men religionen ændrede funktion og forsvandt ikke. I 1840ernes Danmark blev det pludseligt væsentligt at opprioritere fængselspræstens rolle i straffeanstalterne, idet den kriminelle skulle dirigeres mod forbedringen og den moralsk rette vej. Når enhver tænkelig skadelig indflydelse var skåret bort, mødte den indsatte Gud i sin ensomme celle, og sammen med hans verdslige repræsentant skulle den almægtige kurere forbryderen for hans syndige laster. En funktion fængselspræster ikke tidligere havde haft – i den udstrækning præster overhovedet havde haft en væsentlig funktion i de danske straffeantalter.

I strafferetlig henseende havde man i perioden bevæget sig fra 1600-tallets dogmatiske religiøse definition af lovene, henover Beccarias rationalistiske opgør med det »gamle straffesystem«, til det moderne fængsels blanding af religion og rationalitet – en blanding der tilsyneladende var naturlig i det moderne samfund, der var på vej. Foucault har med udgangspunkt i fængselsvæsenet vist os, hvilke implikationer de rationelle tiltag og den følgende overvågning af individet kan have for det moderne samfund. At fokusere på det religiøse element kan samtidig lære os, hvordan værdier og menneskesyn præger udviklingen og fungerer sammen med den rationelle handlemåde. Som beskrevet af Gauchet var en religiøst struktureret verden mere eller mindre faldet sammen omkring år 1800, men det åndelige element overlevede og antog nye former og funktioner. I studiet af det moderne fængselsvæsen ser vi, hvordan religionen spillede en ny rolle, der måske kan fortælle os noget, ikke blot om 1800-tallets straffepraxis, men om det moderne samfund der voksede ud af 1700-tallets oplysningstid.

Epilog

En årrække efter man i Danmark havde besluttet sig for at kopiere de amerikanske metoder, skød nye fængsler op. I 1853 åbnede Horsens statsfængsel bygget efter Auburn-systemet, og i 1859 åbnede Vridsløselille fængsel bygget efter den såkaldte Pennsylvania-model. De to fæng-

sler er i brug den dag i dag, omend praksis indenfor murene har ændret sig. De amerikanske fængselsprincipper havde via en lille gruppe europæiske eksperter bevæget sig til den gamle verden, og herhjemme sprang man med på vognen. Kun få var involveret i den egentlige beslutningsproces, og det blev ikke genstand for større overvejelse, hvorvidt de amerikanske metoder egnede sig til danske forhold, selvom der var væsentlige samfundsmæssige forskelle. Eksempelvis var urbaniseringen herhjemme ikke så fremskreden som i de »penitentiære foregangslande« USA og England, og industrialiseringen var minimal sammenlignet med de to nationer. Ikke desto mindre hagede de nye fængselsprincipper sig godt fast i Danmark. Da de moderne isolationsfængsler, både i USA og Europa, kom i krise særlig fra og med 1860-70erne, slog det ikke for alvor afsondringstanken ud af kurs herhjemme. Som andre steder søgte man i nogen grad at opbløde isolation og gennemførte i Pennsylvania-anstalten Vridsløselille det såkaldt progressive system, der bl.a. afkortede tiden i total ensomhed. Men selv ved fængselskonstruktioner i 1890erne var afsondring og panoptiske principper i højsædet. Først fra og med 1924 var de indsatte i Vridsløselille ikke længere tvunget til at bære de masker, som de oprindelige Pennsylvania-reglementer havde foreskrevet, for at fangerne ikke skulle kunne se hinanden. Maskerne var imidlertid for længe blevet afskaffet de fleste steder i udlandet. Først i 1930erne byggede man Vridsløselilles panoptiske skole og kirke om, så de indsatte i et reelt fællesskab kunne deltage i undervisning og gudstjeneste. Da man i Danmark i 1842 fulgte i det moderne isolationsfængsels både religiøse og rationelle fodspor, fik det således stor betydning mange år frem i tiden.

SUMMARY

*The Prisoner's Moral Improvement:
Rationality, Religion, and Modernity
In the Light Of the Rise of the Modern Penitentiary*

The article deals with the breakthrough of the modern penitentiary system during a period from the last decade of the eighteenth to the middle of the nineteenth century. The new penitentiary principles gained ground first in England, then in the USA. The core concepts were extreme discipline and isolation combined with a belief that not only could crime be deterred by fear of punishment, but that criminals could and should be corrected. The new prisons were an immense success in the sense that in the course of the nineteenth century imprisonment took over the scene from previous forms of punitive justice, primarily corporal punishment and the extradition of condemned criminals to

penal colonies. These developments stimulated debate in Denmark in the 1830s, and in 1840 a so-called prison commission was established, resulting in 1842 in thoroughgoing reforms, which formed the basis for the modern penitentiary system in Denmark.

The present study describes the ideological concepts and the view of human nature that lay behind the creation of a modern penitentiary system on an international scale that also included Denmark. A main thesis of the study is that the principles of the system represent an interweaving of scientific and religious conceptions. On the basis of Max Weber and the sociologist of religion, Marcel Gauchet, the article therefore discusses how rationality and religion in the present context can be interpreted as naturally compatible phenomena. Furthermore, literature on the breakthrough of the modern penitentiary system is reviewed, and here Michel Foucault is criticised for assigning too little importance to religious elements in his power-technology model of explanation. The main part of the article subsequently engages in an examination of the ideas behind the modern penitentiary and the attempts to implement them. It describes how the system originated in England towards the end of the eighteenth century and then was virtually taken over by reformers in the United States, where the new institutions were perfected in the 1820s and 1830s. At this point the reformist ideas crossed back to Europe, where Denmark, too, pursued the new punitive concepts. Late in the eighteenth century reformist ideas from abroad had already found a certain resonance in Denmark, but nothing much came of it. It was not until the 1830s that Danish criticism of domestic punitive institutions became more pronounced, a criticism that clearly drew its inspiration from the United States. The prison commission that worked from 1840 to 1842 concentrated exclusively on two famous American prison systems: the Auburn and the Pennsylvania models. By way of compromise, the members of the commission chose to combine elements of both models in the new Danish penitentiary system planned in 1842. In conclusion it should be noted that the study presents the breakthrough of the modern penitentiary not merely in descriptive terms of large-scale incarceration and new forms of crime prevention, but also as part of an early phase in the rise of modern society. During that period widespread fear of change and a preoccupation with moral degeneration put new ideas about punishment, control, and education on the public agenda. One of the results was the modern penitentiary system, underpinned by a philosophy that combined scientific principles with modern religiosity.

Translated by Michael Wolfe